

**Institut za kriminološka i sociološka istraživanja
Beograd, Republika Srbija**

**STUDIJA I ANALIZA KVALITETA
ZATVORSKOG ŽIVOTA:
Implikacije za javne politike i
institucionalno unapređenje**

Beograd, 2025. godine

STUDIJA I ANALIZA KVALITETA ZATVORSKOG ŽIVOTA: Implikacije za javne politike i institucionalno unapređenje

Autori

Dr Milena Milićević, viša naučna saradnica
Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Dr Ljepsava Ilijić, viša naučna saradnica
Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Dr Olivera Pavićević, viša naučna saradnica
Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Dr Ivana Stevanović, naučna savetnica
Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Dr Janko Međedović, naučni savetnik
Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Dr Ana Batrićević, naučna savetnica
Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Doc. dr Nikola Vujičić
Pravni fakultet Univerziteta Union, Beograd

MA Aleksandar Stevanović, istraživač saradnik
Institut kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

MA Nikola Drndarević, istraživač saradnik
Institut kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Prof. dr Sanja Čopić, vanredna profesorka
Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju

Izdavač Institut za kriminološka i sociološka istraživanja u Beogradu

Za izdavača Dr Ivana Stevanović, direktorka Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja

Dizajn korica Dr Milena Milićević

Tehničke urednice Dr Milena Milićević & dr Ljepsava Ilijić

Predloženo citiranje:

Milićević, M., Ilijić, Lj., Pavićević, O., Stevanović, I., Međedović, J., Batrićević, A., Vujičić, N., Drndarević, N., Stevanović, A., & Čopić, S. (2025). *Studija i analiza kvaliteta zatvorskog života: Implikacije za javne politike i institucionalno unapređenje*. Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.

Ovaj materijal je licenciran pod Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0).

*** **

Zahvalnica:

Istraživanje je sprovedeno uz podršku Fonda za nauku, broj projekta: 7750249, naziv: *Assessment and possibilities for improving the quality of prison life of prisoners in the Republic of Serbia: Criminological-penological, psychological, sociological, legal and security aspects* (PrisonLIFE).

SADRŽAJ

UVOD.....	1
ANALIZA MEĐUNARODNOG I NACIONALNOG NORMATIVNOG I INSTITUCIONALNOG OKVIRA RELEVANTNOG ZA KVALITET ZATVORSKOG ŽIVOTA	2
Osvrt na međunarodne standarde zatvaranja	2
Specifičnosti postupanja sa osuđenim licima	5
Međunarodni standardi o pravima i položaju žena u zatvorskom okruženju	6
Zakon o izvršenju krivičnih sankcija	9
Vrste zavoda za izvršenje krivičnih sankcija u Republici Srbiji.....	11
Stepen obezbeđenja zavoda za izvršenje krivičnih sankcija u Republici Srbiji.....	11
Odeljenja u zavodima za izvršenje krivičnih sankcija u Republici Srbiji	12
Nacionalni mehanizam za prevenciju torture i kvalitet zatvorskog života lica lišenih slobode.....	13
ISTRAŽIVANJE KVALITETA ZATVORSKOG ŽIVOTA U REPUBLICI SRBIJI.....	15
Metodologija istraživanja.....	15
Predmet, cilj i metod.....	15
Postupak prikupljanja podataka	17
Obrada podataka	18
Rezultati istraživanja	18
Opis uzorka.....	18
Sociodemografski podaci	18
Kriminološko-penološke karakteristike uzorka.....	21
Kvalitet zatvorskog života.....	26
Neki od najvažnijih zaključaka proisteklih iz prikazanih rezultata	30
PREPORUKE ZA UNAPREĐENJE KVALITETA ZATVORSKOG ŽIVOTA U SRBIJI	33
Preporuke za unapređenje kvaliteta rada stručnih službi u zavodima	33
Preporuke za unapređenje programa postupanja prema osuđenim licima	36
Preporuke za redovno praćenje kvaliteta zatvorskog života, evaluaciju i istraživanja	38
Preporuke za prevenciju stigmatizacije i diskriminacije osuđenih lica i njihovih porodica	39
O PrisonLIFE PROJEKTU.....	40
REFERENCE	41

UVOD¹

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja i Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju su u periodu od januara 2022. do januara 2025. godine sprovodili projekat pod nazivom *Procena i mogućnosti poboljšanja kvaliteta zatvorskog života osuđenih lica u Republici Srbiji: kriminološko-penološki, psihološki, sociološki, pravni i bezbednosni aspekti* – PrisonLIFE projekat, koji je podržan od strane Fonda za nauku u okviru programa IDEJE (broj Projekta: 7750249).

U fokusu PrisonLIFE projekta je kvalitet zatvorskog života osuđenih lica u zatvorima u Srbiji, koji utiče ne samo na njihov život u zatvoru, već i na njihov život nakon izlaska na slobodu. Kvalitet zatvorskog života predstavlja jedan od najsavremenijih koncepata zatvorskih istraživanja, koji nedvosmisleno čini razliku između zatvorskog sistema kao isključivog sredstva kažnjavanja i kao resursa za resocijalizaciju. Takođe, kvalitet zatvorskog života predstavlja jedan od presudnih faktora uspešnosti izvršenja zatvorske kazne i vaspitno-korektivnog tretmana u zatvoru. Stoga je PrisonLIFE projekat osmišljen da pomogne u prepoznavanju i razumevanju specifičnih pojava i oblika i aspekata kvaliteta života u zatvorima u Srbiji, kao i mogućnosti za njegovu procenu, praćenje i unapređivanje.

Glavni cilj PrisonLIFE projekta je da se identifikuju kriminološko-penološki, psihološki, sociološki, pravni i bezbednosni aspekti kvaliteta zatvorskog života u Srbiji kako bi se omogućila njegova objektivna procena i sveobuhvatno poboljšanje. Dodatni naglasak je na populaciji osuđenica imajući u vidu njihovu višestruku ranjivost i marginalizaciju. Rad na ovom projektu omogućio je dublje ispitivanje mehanizama koji čine zatvorski sistem složenim, a kvalitet zatvorskog života u svakom od njih jedinstvenim. Značaj PrisonLIFE projekta se ogleda u postavljanju temelja pouzdane procene kvaliteta zatvorskog života i rizika od njegovog pogoršanja ili zanemarivanja u različitim zatvorskim ustanovama u Srbiji.

Nakon kraćeg prikaza međunarodnog i nacionalnog normativnog i institucionalnog okvira relevantnog za kvalitet zatvorskog života osuđenika u Republici Srbiji, sledi prikaz metodologije empirijskog istraživanja koje je sprovedeno u pet kazneno-popravnih zavoda u Srbiji. Prikazani su ključni nalazi istraživanja o kvalitetu zatvorskog života osuđenih muškaraca i žena u Republici Srbiji i na kraju, date su konkretne preporuke za unapređenje kvaliteta zatvorskog života.

¹ Ćopić, S., Stevanović, I., & Vujičić, N. (2023). *Kvalitet života u zatvorima u Srbiji: norma, praksa i mere unapređenja*. Institut za kriminološka i sociološka istraživanja. ISBN 978-86-80756-63-9. <https://doi.org/10.47152/PrisonLIFE.D4.9>

ANALIZA MEĐUNARODNOG I NACIONALNOG NORMATIVNOG I INSTITUCIONALNOG OKVIRA RELEVANTNOG ZA KVALITET ZATVORSKOG ŽIVOTA

Osvrt na međunarodne standarde zatvaranja

Savremeni pristupi izvršenju krivičnih sankcija polaze od načela humanog postupanja sa osuđenim licima, koje ima za cilj unapređenje njihovih mogućnosti za uspešnu reintegraciju u šire društvene okvire. Iako je usvojen značajan broj dokumenata pod okriljem Ujedinjenih nacija (u daljem tekstu: UN), kao i drugih regionalnih organizacija poput Evropske unije (u daljem tekstu: EU), nijedan od njih ne sadrži izričito pozivanje na pojam kvaliteta zatvorskog života. Međutim, iz samih normi ili standarda proističe da je njihova intencija upravo poboljšanje zatvorske klime i ustanovljavanje određenih praksi koje mogu umanjiti negativne posledice zatvaranja. Stoga, oni su značajni i prilikom donošenja domaćih propisa.²

Iako postoji nekoliko međunarodnih dokumenata koji delimično regulišu i pojedine aspekte zatvaranja, za predmetnu analizu su najznačajnija *Standardna minimalna pravila o postupanju sa zatvorenici* (u nastavku: Pravila), koja su usvojena na Prvom kongresu UN za sprečavanje kriminaliteta i postupanju sa prestupnicima u Ženevi 1955. godine, a potvrđena od Ekonomskog socijalnog saveta rezolucijama br. 663 C (XXIV) od 31. jula 1957. i br. 2076 (LXII) od 13. maja 1977. godine. Rezolucijom Generalne skupštine UN br. 70/175 od 17. decembra 2015. godine, usvojena su nova Pravila (tzv. Mendela pravila).³

Pravila su sistematizovana na sledeći način: Uvodne napomene⁴, Opšta pravila i Pravila koja se odnose na posebne kategorije lica: (1) osuđeni zatvorenici; (2) zatvorenici sa psihičkim poteškoćama i / ili poremećajima zdravlja; (3) uhapšena lica / lica koja čekaju na suđenje; (4) civilni zatvorenici i (5) pritvorena lica protiv kojih nije podignuta optužnica⁵. Svaka od zasebnih celina suštinski se nadovezuje na Opšta pravila, odnosno, bavi se specifičnostima pojedinih kategorija lica lišenih slobode. U nastavku se najpre ukazuje na osnovna načela na kojima počivaju Pravila, a potom i na određene standarde koji bi trebalo da doprinesu poboljšanju kvaliteta života osuđenih lica u zatvorima.

² Imajući u vidu obim i sadržinu ove studije, ukratko je ukazano na neke od izabranih međunarodnih instrumenata relevantnih za oblast izvršenja kazne zatvora koji su u vezi sa kvalitetom zatvorskog života.

³ Pri donošenju novih Pravila, između ostalog se pošlo od Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima, kao i činjenice da je u periodu od gotovo pola veka donet niz međunarodnih ugovora, koji su ratifikovani od većine zemalja, poput Međunarodnog pakta o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima, Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima, kao i Konvencije protiv torture i drugih surovih, neljudskih ili ponižavajućih kazni ili postupaka. Pored toga, jedan od osnovnih ciljeva je da se, uz razmenu iskustava sa praktičnog i naučnog stanovišta, predlože nova pravila, koja ne bi trebalo da snižavaju postojeće standarde, već da ih unaprede, u cilju osnaživanja ideje sigurnosti i humanog postupanja sa zatvorenim licima.

⁴ U ovom delu Pravila se nalaze četiri načelne i uvodne konstatacije: (1) dokument ne pretenduje da ponudi detaljan model sistema kaznenih ustanova [...] već teži da ustanovi dobre opšte usvojene principe i prakse; (2) u raznolikim pravnim, društvenim, ekonomskim i geografskim uslovima koji postoje u svetu, ne postoji mogućnost da se sva pravila sadržana u dokumentu primene na svim mestima i u svakom trenutku. Pravila ostavljaju prostor za stalni razvoj u ovoj oblasti; (3) način sistematike Pravila i (4) pravila ne teže da uredi upravljanje u ustanovama u kojima su smeštena mlađa lica [1]

⁵ Za neke od pojmova upotrebljenih u Pravilima se u domaćem pravnom sistemu koriste drugačiji termini. Uporediti sa: The United Nations Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners (the Nelson Mandela Rules) [2].

Osnovni principi (*načela*) podrazumevaju da se prema svim zatvorenicima mora postupati na način koji podrazumeva poštovanje njihovog dostojanstva i vrednosti koju poseduju sva ljudska bića. Ovo naročito znači da nijedan zatvorenik, ma iz kog razloga, ne sme biti podvrgnut mučenju i drugim okrutnim, nečovečnim ili ponižavajućim postupcima ili kaznama (*zabrana torture*). Zaštita i sigurnost zatvorenika uvek moraju biti osigurani. Navedena pravila se moraju primenjivati nepristrasno, bez bilo kakvog oblika diskriminacije, pri čemu se od ovog pravila odstupa u situacijama tzv. *pozitivne diskriminacije*, prilikom primene mera koje služe zaštiti i promovisanju prava zatvorenika sa posebnim potrebama. Kako su zatvaranje i druge mere koje dovode do izolacije osoba od spoljašnjeg sveta štetne, budući da se samom činjenicom lišavanja slobode tim osobama oduzima pravo na samoodređenje, zavodski sistem ne sme dodatno da uvećava patnju takvim licima, osim u meri u kojoj je to opravdano zarad održavanja discipline. Zaštita društva od kriminaliteta i smanjenje stope recidivizma su svrha zatvorske kazne i sličnih mera kojima se neko lice lišava slobode, pri čemu se takva svrha može ostvariti jedino ukoliko se vreme provedeno u zavodu iskoristi na način koji će dovesti do njihove što uspešnije reintegracije. Takav pristup podrazumeva nuđenje obrazovanja, stručnog usavršavanja, rad, kao i druge oblike pomoći, koji su primereni i raspoloživi, uključujući i one popravne, moralne, duhovne, socijalne, zdravstvene i sportske prirode. Sve ove aktivnosti se sprovode u odnosu na konkretno lice, u skladu sa njegovim individualnim potrebama i predviđenim programom postupanja. Razlike između života na slobodi i u kazneno-popravnoj ustanovi treba da budu svedene na najmanju moguću meru, uz poštovanje dostojanstva zatvorenika kao ljudskih bića. Zavodske ustanove moraju preduzeti sve potrebne mere kako bi lica sa invaliditetom, mentalnim smetnjama ili drugim poteškoćama ravnopravno i u punoj meri učestvovala u životu u ustanovi za izvršenje krivičnih sankcija.

Uvažavajući karakteristike pola, životne dobi, kaznene evidencije, pravnih razloga zatvaranja i nužnosti postupanja sa određenom grupom lica, ustanovljava se pravilo da različite kategorije zatvorenika moraju biti u odvojenim ustanovama ili delovima ustanove. Kao tipični primeri, navode se razdvajanje muškaraca od žena, razdvajanje pritvorenih i osuđenih lica, kao i razdvajanje maloletnih od punoletnih lica.

Posebno su regulisana i pravila koja se tiču smeštaja, lične higijene, odeće i posteljine, ishrane, vežbanja i sporta. Pravila, međutim, pridaju naročit značaj zdravstvenim službama i zdravstvenoj zaštiti zatvorenika. Na prvom mestu se navodi da je za pružanje zdravstvene zaštite odgovorna država, a zatvorenici treba da uživaju iste standarde zdravstvene nege koji su dostupni i licima na slobodi, kao i besplatan pristup zdravstvenim službama, pri čemu se posebno insistira na zabrani diskriminacije po osnovu njihovog pravnog statusa. Pored toga, prepoznata je potreba da se zaštite trudnice i majke pa se tako ustanovljava pravilo da u ženskim zatvorima mora biti obezbeđen poseban smeštaj za celokupnu potrebnu zdravstvenu zaštitu i lečenje majke i deteta.

Ograničenja, disciplina i kažnjavanje su važan segment gotovo svih sistema izvršenja krivičnih sankcija i nužno su povezani sa mnogim aspektima života u zavodu. Pravila polaze od toga da se disciplina i red moraju održavati uz ograničenja samo u onoj meri koja je nužna za održavanje bezbednosti, sigurnog rada ustanove i dobro organizovanog života zavodske zajednice. Kako bi se osiguralo odsustvo bilo kakvih zloupotreba ili proizvoljnog postupanja

u pogledu kažnjavanja, Pravila predviđaju da zakonom i odgovarajućim podzakonskim i drugim normativnim aktima moraju biti uređene sledeće oblasti: (1) ponašanja koja predstavljaju disciplinske prestupe; (2) vrsta i dužina trajanja mere koja može biti izrečena; (3) organ koji je nadležan za izricanje takve mere; (4) primena bilo koje disciplinske ili druge mere prema osuđenom licu (kao što je na primer mera koja podrazumeva prinudno izdvajanje iz opšte zavodske populacije odnosno izolaciju od ostalih zatvorenika), uključujući i proceduru njihove primene ili obustave. Posebno se insistira na obezbeđivanju srazmernosti između učinjenog prestupa i izrečene disciplinske mere, kao i na primeni opštih pravila o uslovima zatvorskog života bez izuzetka na sve zatvorenike. U pitanju su opšta pravila koja se odnose na svetlost, provetravanje, temperaturu, sanitarne uslove, vodu za piće, pristup otvorenom prostoru i fizičkoj aktivnosti, ličnu higijenu, zdravstvenu zaštitu i adekvatni lični prostor.

Nakon standarda koja se tiču sredstava za ograničenje kretanja, pretresa zatvorenika i ćelija, kao i upućivanja (informisanja) zatvorenika o njegovim pravima i obavezama unutar zavoda, koja u sebi uključuju i pravo na žalbu po kojoj se blagovremeno mora postupati, Pravila posebno regulišu kontakt zatvorenika sa osobama izvan zavoda. U tom delu, polazi se od toga da zatvorenicima mora biti dopušteno da, uz nužni nadzor, redovno komuniciraju sa svojom porodicom i prijateljima, kako putem prijema poseta, tako i prepiskom, te upotrebom telekomunikacionih, elektronskih, digitalnih i drugih sredstava, što stvara okvir za mogućnost korišćenja uređaja za prenos slike i zvuka, a ne samo telefonskih poziva. Pravo na bračne posete se primenjuje bez diskriminacije, a zatvorenice moraju imati jednaku mogućnost korišćenja tog prava kao i muškarci. Kada je reč o jačanju veza za spoljnim svetom, Pravila predviđaju da bi zatvorenik trebalo da bude smešten u ustanovu koja je najbliža njegovom domu, što dalje osnažuje ideju postpenalnog prihvata.

Ustanovljeni su i standardi koji se tiču podsticanja kulturnog razvoja zatvorenika, na primer, kroz dostupnost biblioteka i knjiga, kao i mogućnost učestvovanja u bogoslužjenju i obavljanja verskih obreda, uz poštovanje prava zatvorenika na veroispovest ili versko uverenje.

U opšte standarde koji mogu biti od značaja za kvalitet zatvorskog života, spadaju i pravila koja se tiču zaposlenih u zavodu. Pravilima je propisano da zaposleni, između ostalog, moraju imati obrazovanje: (1) o relevantnom nacionalnom zakonodavstvu, propisima i pravilima, kao i primenjivim međunarodnim i regionalnim pravnim instrumentima, čijim se odredbama zatvorsko osoblje mora rukovoditi u radu i postupanju sa zatvorenicima; (2) o pravima i dužnostima u obavljanju poslova, uključujući poštovanje ljudskog dostojanstva svih zatvorenika i zabranu određenih vrsta ponašanja, posebno mučenja i drugog okrutnog, nečovečnog ili ponižavajućeg postupanja ili kažnjavanja; (3) o sigurnosti i zaštiti, uključujući koncept dinamičke sigurnosti, primenu sile i sredstava za ograničenje kretanja, o postupanju sa nasilnim prestupnicima, uzimajući u obzir tehnike prevencije i smirivanja, kao što su pregovaranje i posredovanje; (4) o prvoj pomoći, psiho-socijalnim potrebama zatvorenika i odgovarajućoj dinamici u zatvorskim okruženjima, kao i o socijalnoj brizi i pomoći, uključujući rano otkrivanje psihičkih problema. Još jedna značajna karakteristika je i to što se očekuje da se zatvorsko osoblje redovno osposobljava, da kroz svoje ponašanje daje dobar primer zatvorenicima, ali i da uvažava potrebe ove kategorije lica.

Specifičnosti postupanja sa osuđenim licima

Osuđena lica su prepoznata kao posebna kategorija lica lišenih slobode, a polazi se od toga da je svrha posebnih načela da se pokaže duh u kome treba upravljati kaznenim ustanovama. Naglašava se značaj pripreme za otpust, odnosno preduzimanje mera koje osnažuju ideju adekvatnog postpenalnog prihvata, što podrazumeva da kod postupanja sa osuđenima ne treba naglašavati njihovo isključivanje iz zajednice, već treba isticati njihovu pripadnost društvu.

Kako bi se ispunila opšta svrha kazne zatvora, nužno je da postoji individualizovani program postupanja, prilagođen konkretnom osuđenom licu, te da se osuđenici grupišu u različite tretmanske grupe, shodno određenom programu postupanja. Poželjno je postojanje zatvora sa različitim stepenom obezbeđenja, pri čemu se posebna pažnja pridaje zatvorima otvorenog tipa, za koje se smatra da u njima treba da borave ona lica koja karakteriše visok stepen samodiscipline, a kojima se ujedno i pružaju najpovoljniji uslovi za rehabilitaciju. U zatvorima otvorenog tipa, broj osuđenika treba da bude što manji, kako individualizovani program postupanja ne bi bio ometen velikim brojem lica.

Postupanje sa licima osuđenim na kaznu zatvora, treba da bude takvo da jača njihovo samopoštovanje i razvija osećaj sopstvene odgovornosti. U tom smislu, treba se služiti svim odgovarajućim sredstvima, uključujući religiju, obrazovanje, stručno osposobljavanje, telesni razvoj, korišćenje usluga socijalnih službi i slično, u skladu sa individualnim potrebama svakog osuđenika. Pri tome treba voditi računa o ranijem životu, kriminalnoj prošlosti, fizičkim i intelektualnim kapacitetima i sposobnostima svakog pojedinačnog osuđenika. Standardima je predviđeno da se što pre nakon prijema u ustanovu i nakon proučavanja ličnosti osuđenika obavezno priprema program postupanja, koji mora uvažiti osuđenikove individualne potrebe.

U delu koji se tiče pogodnosti koje osuđeni može ostvariti, Pravila ne prave razliku između zavodskih i vanzavodskih pogodnosti, ali se navodi da sistem nagrađivanja treba da bude takav da odgovara različitim kategorijama osuđenika i različitim načinima postupanja, a njihov cilj je da podstiču dobro ponašanje i razviju osećaj odgovornosti kod osuđenog lica.

Rad osuđenih lica je prepoznat kao jedan od najznačajnijih delova tretmana, pri čemu su standardi pre svega usmereni na njihovu zaštitu, u smislu da rad ne sme biti štetan po njihovo zdravlje, da se osuđeni ne sme držati u potčinjenom ili ropskom položaju i slično. Pored toga, rad se vidi kao delotvorno sredstvo resocijalizacije pa se tako ističe da, u granicama mogućnosti, treba da bude takav da održava ili povećava sposobnost osuđenika za zaposlenje nakon otpusta sa izdržavanja kazne zatvora. U vezu sa radom se dovodi i stručno osposobljavanje osuđenih za ona zanimanja za kojima postoji potražnja na tržištu rada. Iako organizacija i metode rada u zatvorima moraju biti što sličnije odgovarajućim poslovima izvan zatvora, u prvom planu su interesi osuđenika u smislu uspešne integracije u društvo, a ne sticanje finansijske dobiti. Osuđenom pripada pravična naknada za rad, a kada je reč o radnom vremenu, predviđeno je da najmanje jedan dan u toku nedelje mora biti slobodan, odnosno dan za odmor, kao i da tokom dana bude ostavljeno dovoljno vremena za obrazovanje i druge potrebne aktivnosti osuđenika.

Primetno je da se u Pravilima na više mesta ističe značaj obrazovanja i rekreacije, pa je tako potrebno osigurati nastavak obrazovanja svih osuđenika koji su za to sposobni, uključujući i religijsku nastavu u državama u kojima je to moguće. Obrazovanje nepismenih osuđenika je obavezno. Rekreativne i kulturne aktivnosti moraju biti omogućene u zatvoru, sa ciljem unapređenja psihičkog i fizičkog zdravlja osuđenika.

Društveni odnosi i briga o osuđenicima nakon izlaska iz zatvora su poslednja celina u okviru standarda koji se odnose na osuđena lica. Pravila polaze od toga da se posebna pažnja mora posvetiti održavanju i unapređenju odnosa između osuđenika i njihovih porodica, u meri u kojoj je to u najboljem interesu i jednih i drugih. Od početka izdržavanja kazne zatvora se mora voditi računa o budućnosti osuđenika nakon izlaska iz ustanove. U skladu sa tim, osuđenik se mora podsticati da uspostavlja i održava odnose sa osobama ili službama koje su izvan zatvora, a koje mogu doprineti njegovoj uspešnoj reintegraciji, što svakako dovodi i do poboljšanja kvaliteta života u zatvoru.

Međunarodni standardi o pravima i položaju žena u zatvorskom okruženju

Dugo vremena je izučavanje ženske zatvorske populacije, tretmana osuđenica i uslova života žena u zatvoru bilo marginalizovano. Razlog za to je činjenica da su žene oduvek činile daleko manji deo ukupne zatvorske populacije. U svetu, žene čine manje od jedne petine zatvorske populacije (oko 3%), a posmatrano na nivou država, taj udeo se kreće u proseku između 2% i 9%. [3,4] Stoga i ne čudi što su, kako stoji u preambuli *Pravila UN o postupanju sa zatvorenicama i izvršenju nekustodijalnih mera prema ženama izvršiteljicama* (u nastavku: Bankočka pravila) iz 2010. godine, zatvori građeni po meri muškaraca, što vodi zanemarivanju specifičnih potreba žena.

Bankočka pravila predstavljaju prvi međunarodni dokument koji se na celovit i sveobuhvatan način bavi položajem žena u sistemu izvršenja krivičnih sankcija, uključujući položaj žena u zatvorima. [5] Sve do njihovog usvajanja, samo se sporadično ukazivalo na neke specifičnosti položaja i tretmana žena u zatvoru u međunarodnim dokumentima koji postavljaju standarde o položaju osuđenih lica. [6] Tako se, na primer, u Pravilima ističe potreba za posebnim institucijama za žene osuđene na kaznu zatvora, odnosno za njihovim razdvajanjem u posebna odeljenja ukoliko su žene i muškarci smešteni u istom zatvoru. Takođe, ističe se i potreba za postojanjem posebnih prostorija za tretman trudnica, porodilja i majki sa decom.

Na specifičnosti položaja i tretmana žena u zatvoru ukazuje se u Rezoluciji o posebnim potrebama zatvorenica, koja je usvojena na VI kongresu UN o prevenciji kriminaliteta i tretmanu osuđenih lica u Karakasu 1980. i Rezoluciji o tretmanu prema ženama u krivičnom pravosuđu, koja je usvojena na VII kongresu UN o prevenciji kriminaliteta i tretmanu osuđenih lica u Milanu 1985. godine. U ovim dokumentima je istaknuto da su žene često smeštene daleko od svoje kuće, što otežava socijalne kontakte sa porodicom, posebno sa decom, ukazuje se na nejednak pristup programima i uslugama u zatvorima i potrebu da u zatvorima postoje posebne službe koje će voditi brigu o posebnim potrebama punoletnih i maloletnih žena. Evropskim zatvorskim pravilima usvojenim od Komiteta ministara Saveta Evrope 1973. godine, revidiranim najpre 1987. godine Preporukom R(87)3, a potom i Preporukom Rec/2006/2 od 2006. godine, ističe se da je neophodno odvajanje muškaraca i

žena u zatvorskim ustanovama, ali i da zatvorska uprava treba da obrati posebnu pažnju na higijenske, fizičke, stručne, društvene i psihološke potrebe žena, kao i da preduzme posebne napore kako bi se zatvorenicama koje su bile žrtve nasilja omogućio pristup specijalnim službama. Uz to, pažnja se usmerava na položaj i zaštitu bremenitih žena i žena koje se porode tokom boravka u zatvoru.

Bankočka pravila nisu zamena, već dopuna svih postojećih pravila u postupanju sa zatvorenicama. Ona definišu prava žena u pojedinim oblastima kojima se postojeća dokumenta ne bave ili, pak, produbljuju postojeća prava. Sama pravila su koncipirana imajući u vidu realan položaj žena u mnogim državama, pa su tri osnovna segmenta kojima se bave: specifične potrebe žena i odgovor na njih, prevencija zlostavljanja i podrška ženama sa iskustvom viktimizacije, i zaštita prava dece (koja su rođena u zatvoru, odnosno koja borave sa majkama u zatvoru kada to nacionalni propisi dozvoljavaju). U Bankočkim pravilima su definisani osnovni principi i pravila koja se odnose na postupanje prema svim ženama u ustanovama za izvršenje zavodskih sankcija (osuđene ili pritvorene, bez obzira na pravni osnov). Sva pravila počivaju na principu nediskriminacije, pri čemu se navodi da se zadovoljavanje specifičnih potreba žena u zatvoru neće smatrati diskriminatornim postupanjem, jer takav pristup osigurava postizanje rodne ravnopravnosti.

Prema Bankočkim pravilima, žene treba da budu smeštene u institucijama koje nisu značajno udaljene od mesta njihovog prebivališta ili boravišta, što je bitno za omogućavanje redovnih kontakata, posebno sa decom. Posebna pravila postupanja definisana su počev od prijema osuđenice, kada je potrebno obratiti posebnu pažnju na njenu ranjivost, obezbediti joj prostor da može da kontaktira sa porodicom i rođacima, pružiti joj pravnu pomoć i dati joj potrebne informacije na jeziku koji razume. Takođe je istaknuto da će ženama biti omogućen kontakt sa licima izvan ustanove u cilju zbrinjavanja dece, pa i ograničeno odlaganje početka izvršavanja kazne, ukoliko je to neophodno i u najboljem interesu deteta.

Posebna pažnja poklanja se zadovoljavanju potrebe za održavanjem lične higijene zatvorenica, kao i njihovoj zdravstvenoj zaštiti. Već prilikom prijema, potrebno je sprovesti kompletan lekarski pregled i identifikovati primarne zdravstvene potrebe žene. Naročita pažnja usmerena je na otkrivanje prisustva seksualno prenosivih bolesti ili bolesti koje se prenose preko krvi, potom, na mentalno zdravlje, posebno na postojanje posttraumatskog stresnog poremećaja i rizika od suicida i samopovređivanja. Takođe, naročita pažnja treba da bude usmerena na identifikovanje zavisnosti od psihoaktivnih supstanci i iskustva viktimizacije seksualnim ili drugim oblicima rodno zasnovanog nasilja. Preglede treba da vrše osobe ženskog pola, osim u hitnim slučajevima. Uz to, prisustvo zatvorskog osoblja pregledima treba da bude izuzetak, a kada prisustvuju pregledu, onda to treba da budu žene, a sam pregled sproveden na način kojim se garantuje privatnost, poverljivost i dostojanstvo zatvorenice. U cilju zadovoljavanja zdravstvenih potreba zatvorenica, Bankočka pravila apostrofiraju potrebu razvijanja i implementiranja individualizovanih, rodno osetljivih i sveobuhvatnih programa rehabilitacije za žene sa mentalnim problemima, programa tretmana, nege i podrške ženama sa HIV virusom, odvikavanja od psihoaktivnih supstanci i za prevenciju suicida i samopovređivanja.

Polazeći od toga da većina osuđenica ima istoriju trpljenja psihičkog, fizičkog i seksualnog nasilja, Bankočka pravila sadrže niz odredbi usmerenih na informisanje, pomoć i podršku ženama sa iskustvom nasilja (na primer, informisanje o njihovom pravu na pokretanje sudskog postupka, pristup pravnoj zaštiti, specijalizovanoj psihološkoj pomoći i savetovanju tokom boravka u zatvoru, konsultovanje sa zatvorenicom u pogledu kruga lica kojima je dozvoljena poseta i slično). Kroz primenu ovih pravila teži se obezbeđivanju sigurnog prostora u zatvoru, u kome će kroz odgovarajuće oblike pomoći i podrške, razumevanje i neosuđivanje, žene biti osnažene za prevazilaženje traume i oporavak od posledica viktimizacije. [7-9]

Deo pravila odnosi se na pitanje bezbednosti i discipline, kao što su, na primer, pretresanje zatvorenica (pretresanje mora da se vrši uz puno poštovanje dostojanstva i ličnosti osuđenice, samo žensko osoblje može da vrši pretres, insistiranje na uvođenju alternativa pretresu tela u vidu skenera i slično), disciplinsko kažnjavanje (koje podrazumeva da u samicu ne smeju da se upućuju majke s decom, trudnice i dojilje, kao i da zabrana kontakta sa porodicom, posebno decom ne može da bude disciplinska kazna) i potreba obezbeđivanja zaštite ženama koje dožive nasilje tokom boravka u zatvoru.

Odvajanje od kuće, te fizičko i psihičko razdvajanje od dece i porodice je svakako najteža psihološka posledica zatvaranja za žene, odnosno najteži vid zatvorske deprivacije, a žene su najčešće jedini ili primarni staratelj dece, često samohrane majke. Zbog toga se u Bankočkim pravilima posebno insistira na podsticanju kontakata sa porodicom, decom, starateljima ili zakonskim zastupnikom dece, i redovnim posetama (posebno posetama bračnog druga i/ili dece i to u prostoru koji je za to namenjen). [10,11]

Bankočka pravila pažnju usmeravanju na postupanje prema trudnicama, majkama sa decom i dojiljama, maloletnicama i prema drugim posebno ranjivim kategorijama žena u zatvoru, poput stranih državljanke i pripadnice manjinskih grupa (etničkih ili verskih).

Kako bi se predviđena pravila implementirala u praksi, Bankočka pravila insistiraju na redovnoj obuci zaposlenih, odnosno, na jačanju kapaciteta za bavljenje posebnim potrebama i zahtevima osuđenica u pogledu položaja i tretmana, socijalne reintegracije i održavanja bezbednog i rehabilitativnog okruženja u zatvoru. Uz to, ističe se potreba za razvijanjem otvorenih zatvora, ustanova na pola puta i društveno zasnovanih programa, što treba da olakša ženi izlazak na slobodu. Najzad, u saradnji sa službama probacije, socijalne zaštite, lokalnom zajednicom i organizacijama civilnog društva potrebno je osmisliti i implementirati programe pripreme za izlazak na slobodu i programe postpenalne pomoći, koji će takođe uzeti u obzir specifične potrebe žena.

Zakon o izvršenju krivičnih sankcija

Postupak izvršenja krivičnih sankcija prema punoletnim licima, kao i prava i obaveze lica prema kojima se izvršavaju krivične sankcije, u osnovi su regulisani odredbama Zakona o izvršenju krivičnih sankcija (u nastavku: ZIKS). [12] Prema slovu zakona, izvršenjem krivičnih sankcija se ostvaruje opšta i individualna svrha njihovog izricanja, u cilju uspešne reintegracije osuđenih u društvo, dok je svrha izvršenja kazne zatvora da osuđeni tokom izvršenja kazne, primenom odgovarajućih programa postupanja, usvoji društveno prihvatljive vrednosti u cilju lakšeg uključivanja u uslove života posle izvršenja kazne kako ubuduće ne bi činio krivična dela.

ZIKS kao noseći propis u materiji izvršenja, bez obzira što je usvojen pre donošenja Pravila, u najvećoj meri karakteriše usklađenost sa međunarodnim standardima, što se ogleda kako kroz određena opšta načela, tako i kroz njihovu dalju razradu. Tako se sa osuđenim, na osnovu utvrđenih kapaciteta, potreba i stepena rizika postupa na način koji u najvećoj meri odgovara njegovoj ličnosti, u cilju ostvarivanja programa postupanja. Razdvajanje različitih grupa osuđenih lica, vrši se u okviru otvorenog, poluotvorenog i zatvorenog odeljenja, kao i u odgovarajuće tretmanske grupe, pri čemu najmanji stepen ograničenja prava i najširi stepen korišćenja pogodnosti imaju osuđenici razvrstani u otvoreno odeljenje i tretmansku grupu A1. Pri donošenju odluke o programu postupanja, u obzir se uzimaju različiti parametri koji su uglavnom utemeljeni na onim elementima koji su sadržani u instrumentima za procenu rizika. Ustanovljene su odgovarajuće procedure, pri čemu je sadržina programa postupanja detaljnije uređena Pravilnikom o tretmanu, programu postupanja, razvrstavanju i naknadnom razvrstavanju osuđenih lica (u nastavku: Pravilnik). [13]

Iz same sadržine programa postupanja, kao i svih odluka o naknadnom razvrstavanju, proističe da ZIKS i Pravilnik uvažavaju sve one parametre koji su od značaja za kvalitet života u zatvorskom okruženju, pa tako odluka o programu postupanja sadrži podatke o: grupi, odeljenju i smeštaju određenom na osnovu utvrđenog stepena rizika, stručnom usavršavanju i obrazovanju, grupnom i individualnom radu, radnom angažovanju, korišćenju slobodnog vremena, posebnim postupcima (lečenje od bolesti zavisnosti, psihološka, psihijatrijska, medicinska i socijalna pomoć), kao i posebnim merama zaštite. Kulturni i drugi sadržaji, verska prava, ali i vođenje računa o fizičkom i psihičkom zdravlju osuđenih lica su usklađeni sa Pravilima.

Priprema osuđenog za otpust, koja je sastavni deo programa postupanja, započinje odmah po dolasku u zavod. Osuđeni se podstiče da aktivno učestvuje u pripremi za otpust, a posebno da održava odnose sa porodicom, uspostavlja i održava kontakte sa ustanovama i osobama koje se bave uključivanjem osuđenika u život na slobodi. Pored prava koja su garantovana svim osuđenim licima, u cilju podsticanja prihvatanja programa postupanja, postoji mogućnost dodeljivanja proširenih prava i pogodnosti, zavodskog i vanzavodskog tipa, koje u velikoj meri doprinose poboljšanju kvaliteta zatvorskog života. Ove pogodnosti predstavljaju nagradu osuđenom koji se posebno dobro vlada i zalaže i ostvaruje napredak u donetom programu postupanja. Vrsta i obim korišćenja pogodnosti se utvrđuju u odnosu na pripadnost konkretnoj tretmanskoj grupi.

ZIKS predviđa sledeće pogodnosti zavodskog karaktera: prošireno pravo na prijem paketa; prošireno pravo na broj poseta; prošireno pravo na krug lica koja mogu posetiti osuđenog (dalji srodnici, prijatelji i drugi); prošireno pravo na prijem poseta bez nadzora u prostorijama za posete; prošireno pravo na prijem poseta u posebnim prostorijama i prošireno pravo na pogodniji smeštaj. Osuđenicima razvrstanim u otvoreno i poluotvoreno odeljenje zavoda, moguće je dodeliti i neku od vanzavodskih pogodnosti: prošireno pravo na prijem poseta izvan zavoda; slobodan izlazak u grad; posetu porodici i srođnicima o vikendu i praznicima; nagradno odsustvo iz zavoda do sedam dana u toku godine i korišćenje godišnjeg odmora izvan zavoda. Iz posebno opravdanih razloga, osuđenom može biti odobren i vanredni izlazak ili odsustvo iz zavoda do sedam dana.

Osuđeni je dužan da se ponaša u skladu sa zakonom i propisima donetim na osnovu zakona, kao i po nalogima službenih lica, osim ako bi izvršenje naloga bilo protivpravno. U cilju održavanja reda i bezbednosti u zavodu, prema osuđenom se mogu primeniti samo one mere za održavanje reda i bezbednosti koje su utvrđene zakonom i samo u meri u kojoj je to neophodno, pri čemu se razlikuju mere prinude i posebne mere. Pored ovih mera, za učinjene disciplinske prestupe, osuđenom je moguće izreći jednu od sledećih disciplinskih mera: ukor; ograničenje ili zabranu primanja paketa do tri meseca; oduzimanje dodeljenih proširenih prava i pogodnosti do tri meseca; ograničenje ili zabranu raspolaganja novcem u zavodu do tri meseca i upućivanje u samicu u slobodno vreme ili tokom celog dana i noći. U skladu sa međunarodnim standardima, jasno su precizirana ponašanja koja predstavljaju lakše i teže disciplinske prestupe, vrsta i dužina trajanja disciplinskih mera, organ koji je nadležan za vođenje postupka i izricanje tih mera, kao i način vođenja disciplinskog postupka. Osuđenom je garantovano pravo na stručnu pomoć i mogućnost ulaganja žalbe na rešenje o disciplinskom kažnjavanju. Pored ovih oblika odgovornosti, postoji i materijalna odgovornost osuđenog, koji je dužan da nadoknadi štetu koju namerno ili grubom nepažnjom prouzrokuje u zavodu.

Prema odredbama ZIKS-a, žene izdržavaju kaznu zatvora odvojeno od muškaraca. Osuđena žena se raspoređuje u kazneno-popravni zavod za žene, koji je ustanova poluotvorenog tipa u kojoj osnovnu prepreku za bekstvo čini služba za obezbeđenje. Sam ZIKS je generalno rodno neutralan zakon, te se sva pravila koja zakon postavlja u pogledu položaja i tretmana osuđenih lica jednaka za osuđene oba pola. Primećuje se da su samo neke odredbe usmerene samo na žene i njihove specifične potrebe. One se pre svega tiču položaja trudnica, porodilja i majki sa decom tokom boravka u zatvoru. Tako je u ZIKS-u predviđeno da trudnice i porodilje imaju pravo na ishranu koju im odredi lekar. Potom, osuđena žena ima pravo na odsustvo sa rada zbog trudnoće, porođaja i materinstva. Takođe, osuđena žena koja ima dete može da zadrži dete do isteka kazne, a najduže do navršene druge godine života deteta, i ima pravo na stručnu pomoć ukoliko dete ostane sa njom.

Vrste zavoda za izvršenje krivičnih sankcija u Republici Srbiji

U Republici Srbiji postoji nekoliko vrsta zavoda za izvršenje krivičnih sankcija. Za izvršenje kazne zatvora i mere pritvora prema punoletnim licima namenjeni su kazneno-popravni zavodi (u nastavku: KPZ) i okružni zatvori.

U okružne zatvore upućuju se osuđena lica kojima je izrečena kazna zatvora čije trajanje ili ostatak trajanja posle uračunatog pritvora i drugog lišenja slobode u vezi sa krivičnim delom ne prelazi jednu, a izuzetno dve godine, dok se u KPZ raspoređuju osuđena lica kojima je izrečena kazna zatvora čije trajanje prelazi jednu godinu.

Kazna maloletničkog zatvora izvršava se u KPZ za maloletnike u Valjevu, dok se osuđena lica ženskog pola upućuju na izvršenje kazne zatvora, odnosno kazne maloletničkog zatvora KPZ za žene u Požarevcu.

Specijalna zatvorska bolnica namenjena je za lečenje osuđenih i pritvorenih lica, za izvršenje mera bezbednosti obaveznog psihijatrijskog lečenja i čuvanja u zdravstvenoj ustanovi, obaveznog lečenja alkoholičara i obaveznog lečenja narkomana.

Stepen obezbeđenja zavoda za izvršenje krivičnih sankcija u Republici Srbiji

Prema stepenu obezbeđenja, KPZ mogu biti otvorenog, poluotvorenog, zatvorenog i zatvorenog tipa sa posebnim obezbeđenjem. Osuđeno lice koje je učinilo krivično delo iz nehata i lice koje je prvi put osuđeno na kaznu zatvora do tri godine, raspoređuje se u zavod otvorenog tipa. KPZ za žene, okružni zatvor i vaspitno-popravni dom za maloletnike su poluotvorenog tipa. Specijalna zatvorska bolnica i KPZ za maloletnike su zatvorenog tipa.

- U **KPZ otvorenog tipa** spadaju: KPZ u Beogradu – Padinska Skela, KPZ u Somboru, KPZ u Čupriji i KPZ u Šapcu.
- **KPZ zatvorenog tipa** su: KPZ u Nišu, KPZ u Sremskoj Mitrovici, KPZ u Pančevu i KPZ u Kragujevcu.
- U **posebno odeljenje KPZ zatvorenog tipa sa posebnim obezbeđenjem** smeštaju se lica osuđena za krivična dela organizovanog kriminaliteta. Pod zakonom propisanim uslovima u ovo odeljenje upućuju se i lica osuđena za neka od sledećih krivičnih dela: terorizam i međunarodni terorizam, krivična dela protiv čovečnosti i drugih dobara zaštićenih međunarodnim pravom, teška kršenja međunarodnog humanitarnog prava izvršena na teritoriji bivše Jugoslavije od 1. januara 1991. godine koja su navedena u Statutu Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju, kao i krivično delo pomoć učiniocu posle izvršenog krivičnog dela ako je izvršeno u vezi sa nekima od nabrojanih krivičnih dela. Kao primeri **KPZ zatvorenog tipa sa posebnim obezbeđenjem** u Srbiji mogu se navesti KPZ u Požarevcu – Zabeli i KPZ u Beogradu.
- **KPZ za žene** je poluotvorenog tipa.
- **KPZ za maloletnike** je zatvorenog tipa.
- **Specijalna zatvorska bolnica** nalazi se u Beogradu i ona je zatvorenog tipa.

Odeljenja u zavodima za izvršenje krivičnih sankcija u Republici Srbiji

U zavodima za izvršenje krivičnih sankcija mogu postojati otvorena, poluotvorena i zatvorena odeljenja. U zavodima otvorenog tipa postoje poluotvorena i otvorena odeljenja, a mogu da postoje i zatvorena odeljenja. U zavodima zatvorenog tipa postoje zatvoreno, poluotvoreno i otvoreno odeljenje. U okružnim zatvorima postoje zatvorena, poluotvorena i otvorena odeljenja. U KPZ za žene u Požarevcu postoje zatvoreno, poluotvoreno, otvoreno odeljenje i posebno odeljenje za izdržavanje kazne maloletničkog zatvora. U zavodima u kojima se izvršava mera pritvora, postoje zatvorena odeljenja za izvršenje mere pritvora. U zavodima u kojima se izvršava kazna izrečena za prekršaj, postoji odeljenje za izvršenje kazne za prekršaj.

Nakon stupanja u zavod, osuđeno lice se uvek najpre upućuje u prijemno odeljenje, gde se može zadržati najduže trideset dana. U prijemnom odeljenju se upoznaje ličnost osuđenog, utvrđuje se stepen rizika, njegov kapacitet za promenu i njegove individualne potrebe u cilju određivanja individualizovanog programa postupanja i njegovog razvrstavanja u zatvoreno, poluotvoreno ili otvoreno odeljenje.

Razvrstavanje osuđenog vrši se na osnovu različitih kriterijuma u koje spadaju: procenjeni stepen rizika, vrsta krivičnog dela, visina izrečene kazne, zdravstveno stanje, odnos osuđenog prema krivičnom delu, oblik krivice, ranija osuđivanost i drugo.

U *otvoreno odeljenje* razvrstavaju se osuđena lica sa očuvanim kapacitetima za promenu i niskim stepenom rizika, pri čemu im se određuje kategorija (grupa) A1 ili A2, ukoliko ta lica po osobinama ličnosti, vrsti i težini učinjenog krivičnog dela, ranijem načinu života i utvrđenom programu postupanja imaju očuvane kapacitete za promenu, nizak stepen rizika i od kojih se očekuje uspešna reintegracija u društvenu sredinu. Osuđenici razvrstani u neku od ove dve kategorije, mogu koristiti sva proširena prava i pogodnosti iz ZIKS-a. Jedina razlika između ove dve grupe, ogleda se u dužini trajanja odsustva tokom posete porodici i srodnicima o vikendu i praznicima, kao i dužini korišćenja godišnjeg odmora izvan zavoda.

U *poluotvoreno odeljenje* razvrstavaju se osuđena lica koja imaju delimično očuvane kapacitete za promenu i srednji stepen rizika, pri čemu im se određuje kategorija (grupa) B1 ili B2, ukoliko ta lica na osnovu osobina ličnosti, vrste i težine učinjenog krivičnog dela, ranijeg načina života i utvrđenog programa postupanja, imaju delimično očuvane kapacitete za promenu i srednji stepen rizika. Slično kao i osuđena lica koja se nalaze u otvorenom odeljenju, i oni koji su raspoređeni u poluotvoreno odeljenje, mogu koristiti sva proširena prava i pogodnosti predviđena ZIKS-om, s tim što su ona užeg obima, u smislu mogućnosti dobijanja svake konkretne (pojedinačne) pogodnosti u toku jednog meseca ili godine, odnosno vremenskog trajanja odsustva iz zavoda.

U *zatvoreno odeljenje* razvrstavaju se osuđena lica od kojih se očekuje otežana adaptacija na zavodske uslove, koja predstavljaju opasnost za osuđene ili zaposlene, koja imaju bitno umanjene kapacitete za promenu i visok stepen rizika. U zatvoreno odeljenje može biti razvrstan i osuđeni sa niskim ili srednjim stepenom rizika, ako se protiv njega vodi krivični postupak za krivično delo za koje je zaprećena kazna zatvora u trajanju od tri godine ili preko tri godine, ako mu je izrečena nova pravnosnažna kazna zatvora u trajanju od tri godine ili

preko tri godine, ako izdržava kaznu zatvora u trajanju od pet ili više godina ili ako je na izvršenje kazne priveden po poternici ili sproveden iz pritvora. Ovim osuđenima se određuje grupa V1 ili V2, odnosno ona grupa koju karakteriše nemogućnost korišćenja pogodnosti izvan zavoda, budući da takvi osuđenici na osnovu osobina ličnosti, vrste i težine učinjenog krivičnog dela, ranijeg načina života i utvrđenog programa postupanja, imaju otežanu adaptaciju na zavodske uslove, a predstavljaju opasnost za osuđene ili zaposlene, imaju bitno umanjene kapacitete za promenu i visok stepen rizika.

Tokom izvršenja kazne zatvora, u zavisnosti od stepena ostvarivanja programa postupanja, program postupanja može se izmeniti, te se osuđeno lice može naknadno razvrstati u grupu sa većim ili manjim stepenom posebnih prava i pogodnosti. Kada osuđeni ostvaruje program postupanja, individualne ciljeve ili kada mu je naknadno utvrđen manji stepen rizika, može se naknadno razvrstati u grupu sa većim stepenom posebnih prava i pogodnosti. Nasuprot tome, osuđeni se može naknadno razvrstati u grupu sa manjim stepenom posebnih prava i pogodnosti na osnovu disciplinske kazne za teži disciplinski prestup ili naknadno utvrđenog povećanog stepena rizika, ali i na osnovu disciplinske kazne za lakši disciplinski prestup, pokretanja novog krivičnog postupka ili izrečene nove kazne zatvora.

Nacionalni mehanizam za prevenciju torture i kvalitet zatvorskog života lica lišenih slobode

Od jula 2011. godine Zakonom o ratifikaciji Opcionog protokola uz Konvenciju protiv torture i drugih surovih, neljudskih ili ponižavajućih kazni ili postupaka [14] ustanovljen je Nacionalni mehanizam za prevenciju torture, a članom 2a pomenutog zakona određeno je da Zaštitnik građana obavlja poslove Nacionalnog mehanizma za prevenciju torture i da u obavljanju tih poslova sarađuje sa Pokrajinskim zaštitnikom građana-ombudsmanom (za AP Vojvodina) i udruženjima građana koja imaju za cilj unapređenje ljudskih prava i sloboda. U instituciji Zaštitnika građana formirana je i posebna organizaciona jedinica – Odeljenje nacionalnog mehanizma za prevenciju torture, koja obavlja stručne poslove za Nacionalni mehanizam za prevenciju torture.

Nacionalni mehanizam za prevenciju torture obavlja posete ustanovama u kojima se nalaze ili se mogu nalaziti lica lišena slobode, s ciljem odvracanja državnih organa i službenih lica od bilo kakvog oblika mučenja ili bilo kog drugog oblika zlostavljanja, kao i usmeravanja državnih organa ka stvaranju smeštajnih i ostalih životnih uslova u ustanovama u kojima se smeštaju lica lišena slobode u skladu sa važećim propisima i standardima. Značaj ovog mehanizma je u tome što on može na nesmetan i nenajavljen način da pristupi – uđe u bilo koju ustanovu gde su smeštena lica lišena slobode ili u kojima se mogu nalaziti lica lišena slobode, da nesmetano razgovara sa tim licima, kao i sa službenim licima koja su u obavezi da sarađuju tim povodom. Razgovor može da obavi i sa bilo kojim drugim licem koje može imati informacije značajne za postupanje prema licima lišenim slobode. Nacionalni mehanizam za prevenciju torture ima i nesmetani pristup svojoj dokumentaciji koja se tiče lica lišenih slobode.

Po obavljenim posetama, u svakom konkretnom slučaju, Nacionalni mehanizam za prevenciju torture sačinjava izveštaj koji se dostavlja posećenoj ustanovi, kao i svim

nadležnim organima relevantnim za rad te ustanove, a u cilju otklanjanja utvrđenih nedostataka koji mogu dovesti do pojave torture, neljudskog ili ponižavajućeg postupanja. Ovi izveštaji imaju za cilj da nadležnim organima i ustanovama koje su posetili, pre svega, daju preporuke s ciljem poboljšanja načina postupanja prema licima lišenim slobode i unapređenja uslova u kojima se ona zadržavaju ili zatvaraju i oni su javnog karaktera i dostupni su svim građanima i institucijama.

Imajući navedeno u vidu, možemo zaključiti, da samo ustanovljavanje Nacionalnog mehanizma za prevenciju torture, može biti od ogromnog značaja za unapređenje kvaliteta zatvorskog života, a rezultati istraživanja koje smo realizovali u projektu PrisonLIFE, daju i jasnije smernice u kom delu i na koji način je moguće i dalje raditi na povezivanju nauke i naučnih institucija sa ovim mehanizmom, u oblasti unapređenja kvaliteta života lica lišenih slobode. Ovo posebno treba imati u vidu, jer su upravo i ustanove u kojima smo realizovali istraživanje bile posećene od strane Nacionalnog mehanizma za prevenciju torture, o čemu su sačinjeni i posebni izveštaji koji se nalaze na sajtu Zaštitnika građana.

ISTRAŽIVANJE KVALITETA ZATVORSKOG ŽIVOTA U REPUBLICI SRBIJI

Metodologija istraživanja

Predmet, cilj i metod

Predmet istraživanja je kvalitet zatvorskog života osuđenih lica u zatvorima u Srbiji. Glavni cilj istraživanja je utvrđivanje kvaliteta zatvorskog života u zatvorima u Republici Srbiji, uz procenu mogućnosti za njegovo poboljšanje, sa posebnim osvrtom na kriminološko-penološki, psihološki, sociološki, pravni i bezbednosni aspekt. Jednim delom, istraživanje obuhvata razlike u doživljaju kvaliteta zatvorskog života u odnosu na sociodemografske, kriminološke i penološke karakteristike osuđenih lica. Drugim delom, ispituje se povezanost kvaliteta zatvorskog života sa različitim subjektivnim faktorima, poput subjektivnog blagostanja, nivoa agresivnosti i depresivnosti, karakteristikama ličnosti i psihopatijom.

Definišući predmet i cilj projekta PrisonLIFE, pošli smo od toga da kvalitet zatvorskog života predstavlja jedan od temeljnih faktora zatvorske transformacije osuđenih lica i njihove uspešne reintegracije i da je kao takav jedinstven u svakom zatvorskom sistemu i svakoj ustanovi pojedinačno. Imajući navedeno u vidu, istraživanje smo realizovali u KPZ zatvorenog tipa u Sremskoj Mitrovici i Nišu, kao i u KPZ zatvorenog tipa sa posebnim obezbeđenjem: KPZ u Požarevcu – Zabeli i KPZ u Beogradu iz razloga složenosti strukture ovih ustanova i populacije osuđenih lica koja u njima izdržavaju kaznu zatvora. Složenost se u ovom kontekstu ogleda u proceni stepena rizika, raznolike strukture izvršenih krivičnih dela prema njihovoj vrsti, visini izrečene kazne, zdravstvenom stanju osuđenih lica, njihovom odnosu prema učinjenom krivičnom delu, obliku krivice, ranijoj osuđivanosti i slično. Istraživanje je sprovedeno i u jedinom KPZ za žene u Srbiji.

Fokus ovog istraživačkog izveštaja je na sledećim posebnim istraživačkim pitanjima:

- 1) Kako, ukupno gledano, ispitanici ocenjuju kvalitet zatvorskog života?
- 2) Koje su razlike u pogledu procene kvaliteta zatvorskog života ispitanika posmatrano prema ispitivanim dimenzijama na nivou celog uzorka, odnosno, koje dimenzije su ocenjene višom a koje nižom ocenom?
- 3) Koje su razlike u pogledu procene kvaliteta zatvorskog života ispitanika posmatrano prema ispitivanim dimenzijama u svakom od pet KPZ u kojima je istraživanje sprovedeno, kako bi se stekao uvid u to koje dimenzije zatvorskog života je potrebno unapređivati?

Za prikupljanje podataka koji su predstavljani u ovom istraživačkom izveštaju korišćen je upitnik pod nazivom *Merenje kvaliteta zatvorskog života* (eng. Measuring the Quality of prison life – MQPL), verzija na srpskom jeziku. [15-17]

Kako bi se ispitao i predstavio kvalitet zatvorskog života, analizirano je pet glavnih dimenzija upitnika MQPL. To su dimenzija *harmonije*, dimenzija *profesionalizma*, dimenzija *bezbednosti*, dimenzija *uslovi života u zatvoru i kontakt sa porodicom* i dimenzija *dobrobiti, blagostanja i razvoja*. Svaka dimenzija se odnosi na različite aspekte zatvorskog života, a ispitanici su nizom tvrdnji. Ispitanici su zamoljeni da iskažu svoj stepen slaganja sa svakom od

126 tvrdnji na skali od 1 do 5. Ukupni skorovi su računati kao prosek. Veći rezultat označava bolji kvalitet zatvorskog života.

Dimenzijama *harmonije* su ispitani sledeći aspekti zatvorskog života: **Dolazak u zatvor** – Osećanja i doživljaj tretmana po dolasku u zatvor (“Osećao sam se izuzetno usamljeno tokom prva tri dana u ovom zatvoru”); **Poštovanje/ljubaznost** – Pozitivan, uljudan i pristojan stav zaposlenih prema osuđenim licima (“Većina zaposlenih mi se obraća i razgovara sa mnom sa poštovanjem”); **Odnos zaposlenih i osuđenih lica** – Međusobni odnosi zaposlenih i osuđenih lica koje odlikuju poverenje, pravednost i podrška (“Kada mi je potrebno da uradim nešto u ovom zatvoru, obično to mogu da postignem direktno u razgovoru sa nekim od zaposlenih”); **Humanost** – Okruženje koje karakterišu poštovanje i briga o drugim ljudima, gde se priznaju vrednosti i ljudskost pojedinca (“Zaposleni u ovom zatvoru iskazuju zabrinutost i razumevanje za mene”); **Pristojnost** – Mera u kojoj su zaposleni i zatvorski režim razumni i prikladni (“U ovom zatvoru osuđenici provode previše vremena zatvoreni u svojim ćelijama”); **Briga o ranjivim grupama** – Briga i podrška koje se pružaju osuđenim licima koja su u riziku od samopovređivanja, samoubistva ili zlostavljanja (“Sprečavanje samopovređivanja i samoubistva je glavni prioritet u ovom zatvoru”); **Pomoć i podrška** – Podrška i ohrabrivanje koji su upućeni osuđenim licima koji imaju zdravstvene probleme, probleme sa zavisnošću i napredovanjem u tretmanu (“Jasno mi je šta je potrebno da uradim u ovom zatvoru kako bih napredovao u tretmanu i pripremio se za sud (uslovni otpust)”).

Dimenzijama *profesionalizma* su ispitani sledeći aspekti zatvorskog života: **Profesionalizam zaposlenih** – Samouverenost i stručnost zaposlenih pri sprovođenju autoriteta (“Pravila i propisi ovog zatvora su mi jasno predstavljeni”); **Opravdanost birokratije** – Transparentnost rada zatvora/zatvorskog sistema i njegova spremnost da reaguje i moralno uvaži pojedinca (“U ovom zatvoru im je jedino stalo do mojih ‘faktora rizika’ a ne za to kakva sam ja osoba”); **Pravičnost** – Percipirana nepristrasnost, srazmernost i zakonitost disciplinskih kazni i procedura (“U ovom zatvoru osuđenima se loše obrazlažu odluke (o programu postupanja, disciplinskim kaznama, dodeljivanju proširenih prava i pogodnosti i slično)”); **Organizacija i doslednost** – Jasnost, predvidljivost i pouzdanost zatvora (“U ovom zatvoru nikada ne znaš na čemu si”).

Dimenzijama *bezbednosti* su ispitani sledeći aspekti zatvorskog života: **Očuvanje reda i bezbednost** – Stručni nadzor i kontrola zatvorskog okruženja (“Ovaj zatvor ima premalo zaposlenih”); **Sigurnost osuđenih lica** – Osećanje bezbednosti i zaštićenosti od povreda, pretnji ili opasnosti (“Uopšteno govoreći, strahujem za svoju fizičku bezbednost”); **Prilagođavanje osuđenih lica** – Potreba ili pritisak za uključivanje u neformalne grupe zatvora (“U ovom zatvoru moraš da budeš deo grupe da bi se snašao”); **Droga i zloupotreba** – Upotreba droga, zlostavljanje i viktimizacija u zatvorskom okruženju (“Zbog droge nastaju brojni problemi između osuđenika ovde”).

Dimenzijama *uslova života u zatvoru i kontakata sa porodicom* su ispitani sledeći aspekti zatvorskog života: **Uslovi** – Do koje mere su uslovi života u zatvoru pristojni (“Ovaj zatvor mi obezbeđuje adekvatne uslove da održavam svoj fizički izgled”); **Kontakt sa porodicom** – Mogućnosti za održavanje porodičnih odnosa (“U ovom zatvoru mi je omogućeno da održavam kvalitetan odnos sa članovima porodice”).

Dimenzijama *dobrobiti, blagostanja i razvoja* su ispitani sledeći aspekti zatvorskog života: **Lični razvoj** – Okruženje koje pomaže osuđenim licima da razviju svoje potencijale, izbore se sa kriminalnim ponašanjem i adekvatno pripreme za otpust (“Vreme provedeno u ovom zatvoru vidim kao šansu da se promenim”); **Lična autonomija** – Osećanja osuđenih lica u pogledu lične autonomije i samoodređenja (“Možeš sačuvati svoju ličnost u ovom zatvoru”); **Dobrobit i blagostanje** – Patnja zatočeništva i osećanja bola, kažnjivosti i napetosti koje doživljavaju osuđena lica (“Vreme provedeno u ovom zatvoru u velikoj meri deluje kao kazna”); **Uznemirenost** – Osećanja ozbiljnog unutrašnjeg nemira (“Razmišljao sam o samoubistvu u ovom zatvoru”).

U okviru MQPL upitnika prikupljeni su sociodemografski i drugi podaci od samih ispitanika, kao što su starost, prethodni boravci u zatvoru, vreme provedeno u konkretnom zatvoru, kao i ukupno vreme provedeno u zatvoru tokom života, glavna aktivnost tokom dana, veroispovest i mogućnost praktikovanja iste u okviru zatvora, vreme provedeno u zatvorskoj ćeliji (broj sati dnevno), istorija samopovređivanja i pokušaja samoubistva, upotreba droga pre dolaska u zatvora, problemi sa zloupotrebom droga ili alkohola, korišćenje proširenih prava i pogodnosti, disciplinsko kažnjavanje, pohađanje specijalizovanih programa obuke, redovnost poseta, redovnost kontakata sa članovima porodice ili poseta članova porodice, blizina mesta stanovanja i druge. Ostale relevantne informacije o sociodemografskim, kriminološkim i penološkim karakteristikama su prikupljene iz pravnosnažnih sudskih odluka koje su osnov izvršenja kazne zatvora i dosijea osuđenika sa pripadajućom dokumentacijom.

Za potrebe ovog istraživanja, uključena je procena ukupnog kvaliteta zatvorskog života na skali od 1 do 10, pri čemu veći broj označava bolji kvalitet zatvorskog života. Dodatno, uključeno je pitanje o načinu na koji bi se, prema mišljenju samih ispitanika, kvalitet zatvorskog života u konkretnom zatvoru mogao poboljšati.

Postupak prikupljanja podataka

Podaci su prikupljeni u pet KPZ u Srbiji: KPZ za žene u Požarevcu i četiri KPZ za muškarce, i to u Sremskoj Mitrovici, Požarevcu – Zabeli, Nišu i Beogradu.

Učešće je bilo dobrovoljno i anonimno, zasnovano na informisanom pristanku ispitanika. Ispitanici su upoznati sa ciljem istraživanja, sa svojim pravima i značenjem anonimnog učestvovanja. Takođe su upoznati da imaju puno pravo da ne pristanu da učestvuju u studiji ili da odustanu u toku popunjavanja upitnika, bez davanja obrazloženja, kao i da u tom slučaju neće imati bilo kakve neprijatnosti. Najzad, obavesteni su kome se mogu obratiti ukoliko imaju dodatna pitanja ili primedbe i ukoliko budu zainteresovani da dobiju povratnu informaciju o zbirnim rezultatima studije.

Pored dobrovoljnog pristanka, uslov za uključivanje u istraživanje bio je da osuđenici razumeju, govore, čitaju i pišu srpski jezik.

Popunjavanje upitnika je trajalo u proseku oko sat i po vremena.

Jedan deo podataka o sociodemografskim, kriminološkim i penološkim karakteristikama ispitanika prikupljen je iz pravnosnažnih sudskih odluka koje su osnov izvršenja kazne zatvora i dosijea osuđenika sa pripadajućom dokumentacijom. Za prikupljanje ovih podataka je

korišćen poseban upitnik, koji su popunjavali istraživači na osnovu uvida u pomenutu dokumentaciju.

Obrada podataka

Kako bi se stekla jasnija slika o tome kako osuđena lica doživljavaju kvalitet zatvorskog života u zatvorima u Srbiji, sprovedena je deskriptivna analiza prikupljenih podataka. Korišćene su mere prebrojavanja (broj ispitanika, procentualna zastupljenost), minimalne i maksimalne vrednosti i mere proseka.

Kod opisa uzorka, podaci koji nedostaju kreću se od 0,1% (pol) do 15,5% (starost) kada su u pitanju sociodemografski podaci, i od 0,1% (KPZ u kome ispitanik izdržava kaznu) do 15,2% (podatak o starosti u vreme prve osude). Prilikom prikazivanja podataka, u obzir su uzimani samo validni podaci i posmatrani u odnosu na ukupan broj ispitanika za koje postoji podatak za konkretnu varijablu.

Obrađeni podaci su prikazani tabelarno i grafički.

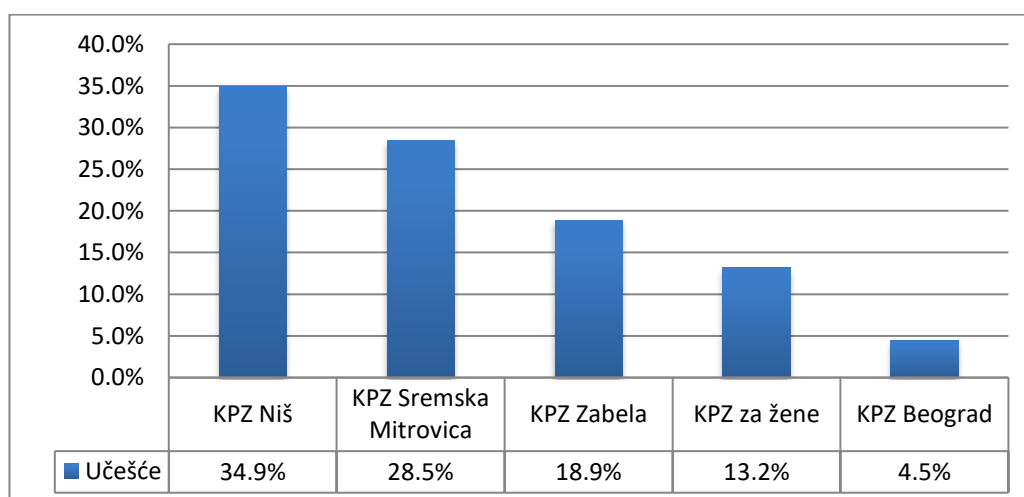
Rezultati istraživanja

Opis uzorka

Istraživanje je sprovedeno na uzorku od 737 osuđenih punoletnih lica (14,4% od ukupnog broja lica) koja izdržavaju kaznu zatvora u KPZ Sremska Mitrovica, KPZ Požarevac – Zabela, KPZ Niš, KPZ Beograd i KPZ za žene Požarevac.

Najveći deo uzorka činili su osuđenici koji se nalaze na izdržavaju kazne zatvora u KPZ Niš (34,9%), što ujedno čini 40% osuđenika muškog pola obuhvaćenih uzorkom, dok je najmanje ispitanika bilo u KPZ Beograd, tačnije 4,5% (*Grafikon 1*).

Grafikon 1. Procentualno učešće osuđenih lica po zavodima

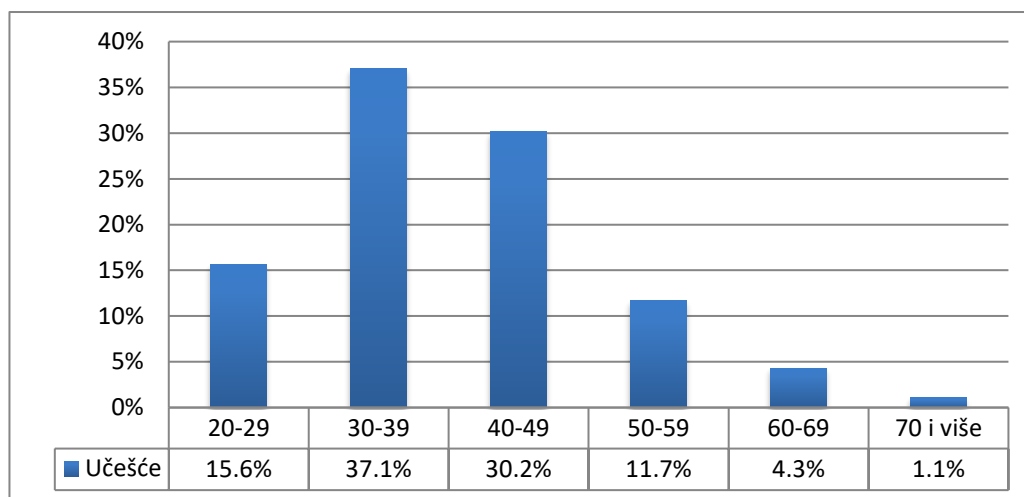

Sociodemografski podaci

Uzorak je činilo 639 (86,8%) osoba muškog i 97 (13,2%) osoba ženskog pola, dok za jedno lice nedostaje podatak o polu.

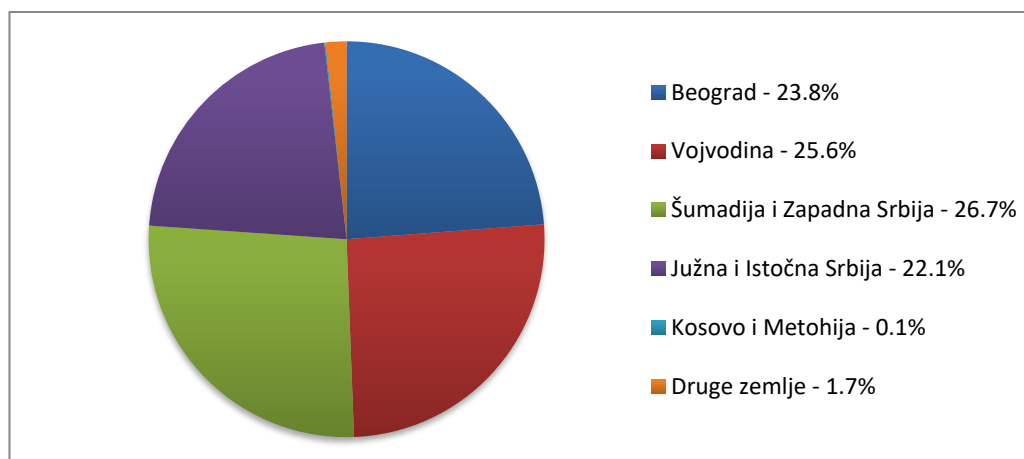
Prosečna starost ispitanika je oko 40 godina, sa rasponom od 20 do 74 godine. Kada su u pitanju ispitanici za koje postoji podatak o starosti, rezultati pokazuju da blizu 70% uzorka čine lica starosti između 30 i 50 godina, pri čemu ih je najviše u grupi između 30 i 39 godina; najmanji deo uzorka čine osuđenici starosti 70 i više godina (*Grafikon 2*).

Grafikon 2. Starosna struktura osuđenih lica

Oko 80% ispitanika ima prebivalište u gradu, a 20% u selu. Najveći broj osuđenih lica je iz Republike Srbije, pri čemu ih je najviše iz regiona Šumadije i Zapadne Srbije (26,7%), potom Vojvodine (25,6%), Beograda (23,8%), Južne i Istočne Srbije (22,1%), a jedno lice je sa prostora Kosova i Metohije. Preostalih 1,7% ispitanika ima prebivalište izvan granica Republike Srbije (*Grafikon 3*).

Grafikon 3. Teritorijalna distribucija prebivališta osuđenih lica

Državljanstvo Republike Srbije ima 97,2% ispitanika. Po 1,4% osuđenika se izjasnilo da su strani državljani ili da imaju dvojno državljanstvo (Srbije i neke druge države). Stoga, može se smatrati da 98,6% ispitanika imaju status domaćih državljana.

Od ukupnog broja lica koja su se izjasnila u pogledu nacionalne pripadnosti, preko 80% je srpske nacionalnosti, 5% romske nacionalnosti, dok su ostale nacionalnosti zastupljene ispod 1% svaka (Albanci, Bošnjaci, Crnogorci, Hrvati, Mađari, Makedonci, Muslimani, Rusi i Rusini).

Tabela 1. Bračni status osuđenih lica

Bračni status	N	%
U braku	142	19,8
U vanbračnoj zajednici	194	27,1
Sam/sama	275	38,4
Razveden/razvedena	91	12,7
Udovac/udovica	14	2,0
Ukupno	716	100

U pogledu bračnog statusa, blizu polovine ispitanika (47,9%) je u braku ili vanbračnoj zajednici. Sa druge strane, 38,4% njih je navelo da su sami, dakle nemaju partnera/partnerku. Slede ispitanici koji su razvedeni (12,7%), dok je u uzorku bilo najmanje onih koji su naveli da su udovci/udovice (*Tabela 1*). Podatak nije bio dostupan za 21 lice.

Tabela 2. Roditeljski status osuđenih lica

Roditeljstvo	N	%
Bez dece	276	43,1
Jedno dete	154	24,1
Dvoje dece	119	18,6
Troje i više dece	91	14,2
Ukupno	640	100

Većina ispitanika za koje su dobijeni podaci ima decu (56,9%). Pri tome, najviše njih ima jedno dete (42,3%), potom dvoje dece (32,7%), dok troje i više dece ima 25% osuđenih lica (*Tabela 2*).

Tabela 3. Obrazovni status osuđenih lica

Obrazovanje	N	%
Nisu išli u školu	9	1,3
Nepotpuna osnovna škola	45	6,3
Osnovna škola	185	25,7
Srednja škola	434	60,4
Visoka škola / fakultet	44	6,1
Student	1	0,1
Nepoznato	1	0,1
Ukupno	719	100

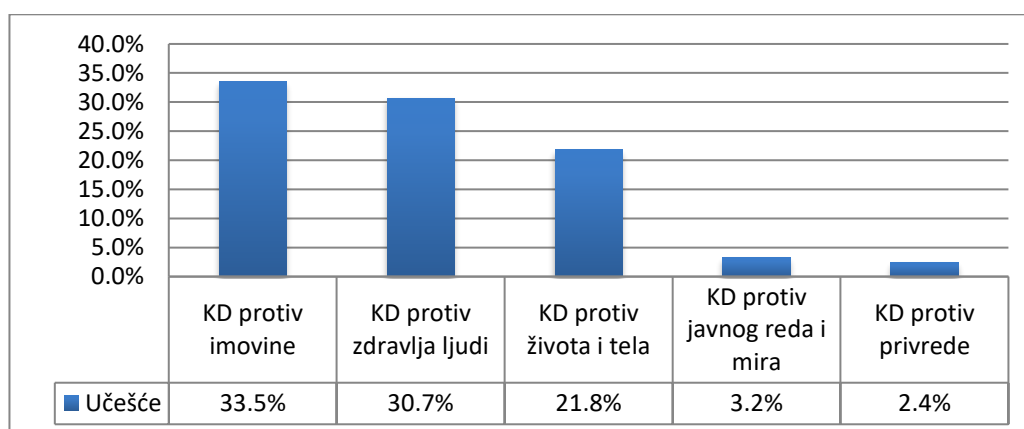
Najveći broj osuđenih lica ima srednjoškolsko obrazovanje (60,4%), dok jedna četvrtina ispitanika ima osnovnoškolsko obrazovanje (25,7%). Sa završenom visokom školom ili fakultetom je 6,1% ispitanika, a u grupi lica koja nisu pohađala ili nisu završila osnovnu školu je 7,5% ispitanih lica (*Tabela 3*).

Kriminološko-penološke karakteristike uzorka

Posmatrano prema grupama krivičnih dela, i to prema prvom krivičnom delu za koje je lice osuđeno na kaznu zatvora, podaci pokazuju da je u momentu ispitivanja najveći broj lica bio na izdržavanju kazne zatvora zbog učinjenog krivičnog dela protiv imovine (33,5%), protiv zdravlja ljudi (30,7%) i krivičnih dela protiv života i tela (21,8%). Slede krivična dela protiv javnog reda i mira (3,2%) i krivična dela protiv privrede (2,4%), dok su ostale grupe krivičnih dela zastupljene sa manje od 2% (*Grafikon 4*).

Pored tih grupa krivičnih dela, u strukturi se nalaze i krivična dela protiv braka i porodice (1,8%) krivična dela protiv polne slobode (1,7%), krivična dela protiv čovečnosti i drugih dobara zaštićenih međunarodnim pravom (1,7%) i krivična dela protiv bezbednosti javnog saobraćaja (1,1%). Preostale grupe krivičnih dela su zastupljene ispod 1% svaka.

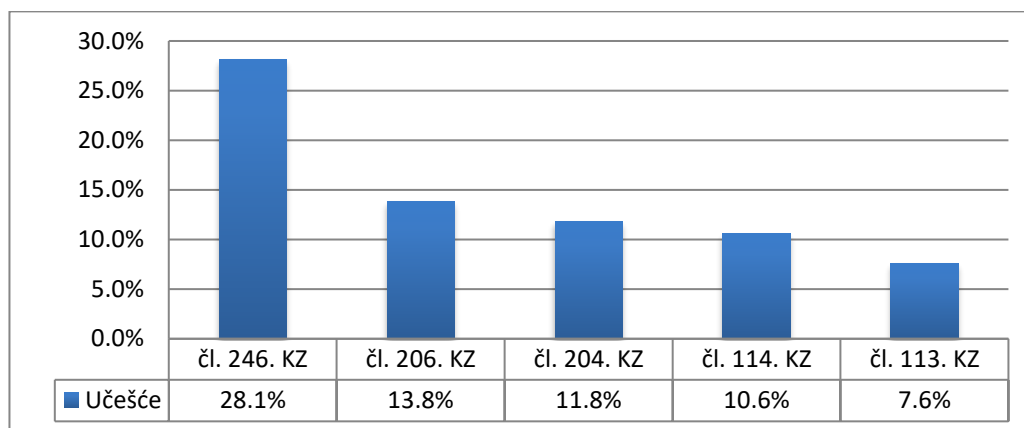
Grafikon 4. Struktura najzastupljenijih grupa krivičnih dela (KD)

Najveći broj lica se nalazi na izdržavanju kazne zatvora zbog učinjenih krivičnih dela: neovlašćene proizvodnje i stavljanja u promet opojnih droga iz čl. 246. Krivičnog zakonika RS (u nastavku: KZ) čije je učešće 28,1%, razbojništva iz čl. 206. KZ (13,8%), teške krađe iz čl. 204. KZ (11,8%), teškog ubistva iz čl. 114. KZ (10,6%) i ubistva iz čl. 113. KZ (7,6%). [18] Ova krivična dela čine više od 70% svih dela zbog kojih se ispitanici nalaze na izdržavanju kazne zatvora u nekoj od ustanova obuhvaćenih istraživanjem (*Grafikon 5*).⁶

⁶ Krivična dela koja su zastupljena sa 2% do 3% su: krađa iz čl. 203. KZ (3%), teška telesna povreda iz čl. 121. KZ (2,4%) i prevara iz čl. 208. KZ (2,3%), a između 1% i 2%: nasilje u porodici iz čl. 194. KZ, trgovina ljudima iz čl. 388. KZ, neovlašćeno držanje opojnih droga iz čl. 246a. KZ i nedozvoljena proizvodnja, držanje, nošenje i promet oružja i eksplozivnih materija iz čl. 348. KZ. Ostala krivična dela zastupljena su sa manje od 1% svako. Dvoje osuđenih lica se nalazi na izdržavanju kazne zatvora zbog učinjenog krivičnog dela ometanje službenog lica u vršenju službene dužnosti iz čl. 23. Zakona o javnom redu i miru. [19]

Grafikon 5. Struktura najzastupljenijih krivičnih dela

Više od trećine ispitanika (36,1%) izdržava kaznu zatvora zbog dva ili više učinjenih krivičnih dela.

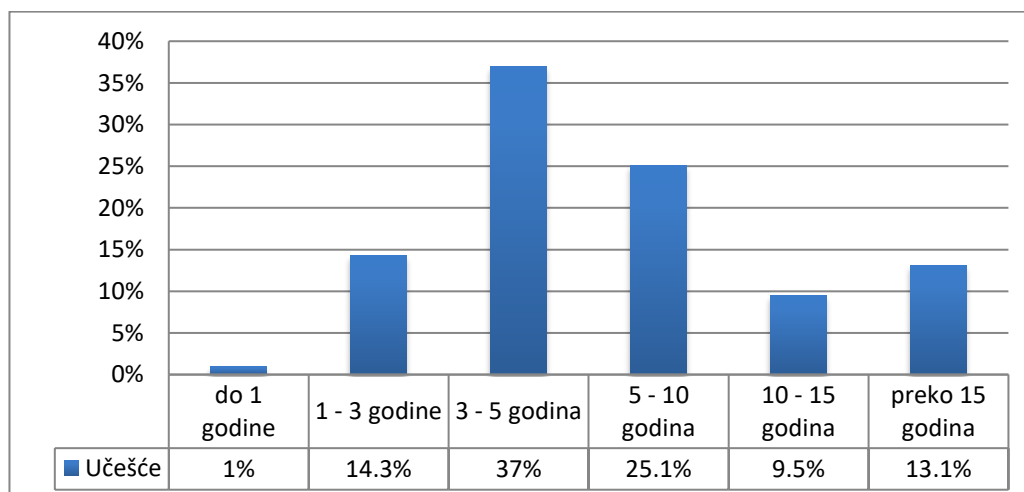
Tabela 4. Tip kriminaliteta

Tip kriminaliteta	N	%
Sa elementima nasilja	340	47,4
Bez elemenata nasilja	377	52,6
Ukupno	717	100

Podaci pokazuju da je u momentu ispitivanja nešto više od polovine ispitanika, njih 52,6%, bilo na izdržavanju kazne zbog krivičnog dela bez elemenata nasilja, dok je njih 47,4% izdržavalo zatvorsku kaznu zbog krivičnog dela koje spada u nasilnički kriminalitet (*Tabela 4*).

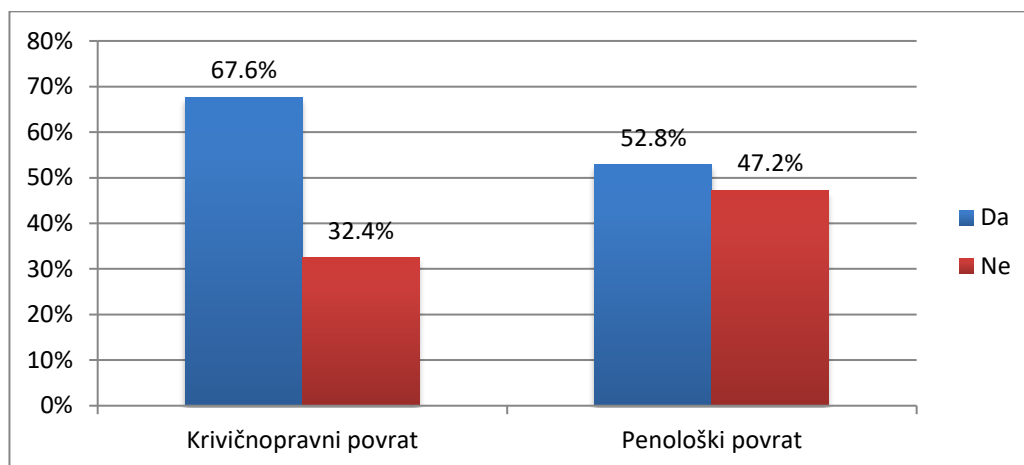
Prosečna dužina kazne zatvora iznosi sedam godina i osam meseci, pri čemu minimalna kazna zatvora iznosi dva meseca, a maksimalna 40 godina zatvora. Najveći broj osuđenih lica izdržava kaznu zatvora u rasponu od tri do pet godina (37%) i od pet do deset godina (25,1%), a najmanje njih do jedne godine zatvora (*Grafikon 6*).

Grafikon 6. Prosečna dužina izrečene kazne zatvora

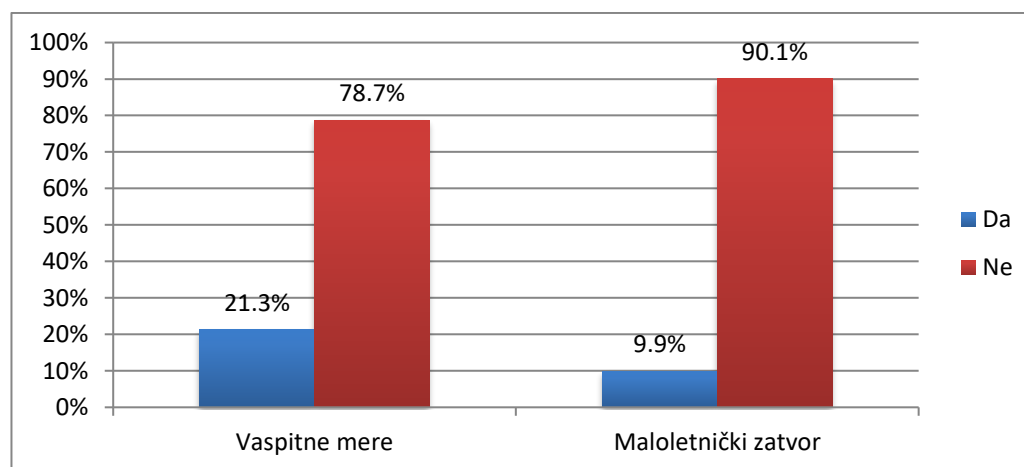
Od ukupnog broja ispitanika za koje su dobijeni podaci o ranijoj osuđivanosti rezultati pokazuju da je blizu 70% imalo istoriju ranijih osuda (povratnici u krivičnompravnom smislu). Sa druge strane, kada je reč o povratu u penološkom smislu, više od polovine ispitanika (52,8%) je ranije izdržavalo kaznu zatvora (*Grafikon 7*). Svaki povratnik je u proseku ranije osuđivan pet puta, pri čemu se broj ranijih osuda kreće u rasponu od jedne do 36 osuda.

Grafikon 7. Krivičnopravni i penološki povrat osuđenih lica

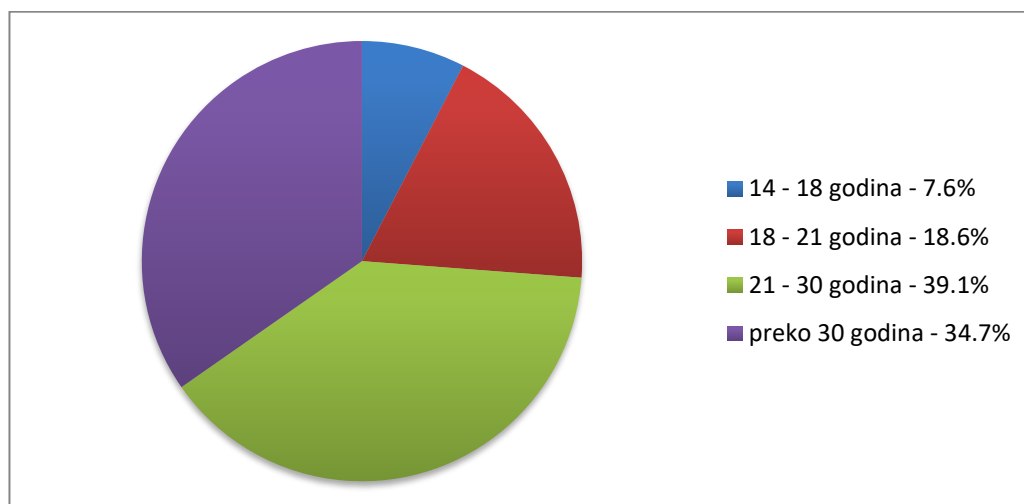
Od ukupnog broja ispitanika za koje postoje podaci o tome da li su im kao maloletnima izricane vaspitne mere, podaci pokazuju da je svakom petom ispitaniku (21,3%) bila izrečena neka od zakonom predviđenih vaspitnih mera. Uz to, približno 10% ispitanika je prethodno izdržalo i kaznu maloletničkog zatvora. Dakle, u pitanju su ispitanici koji su ispoljavali delinkventno ponašanje kao maloletni, a koji su nastavili sa vršenjem krivičnih dela i nakon punoletstva (*Grafikon 8*).

Grafikon 8. Vaspitne mere i kazna maloletničkog zatvora

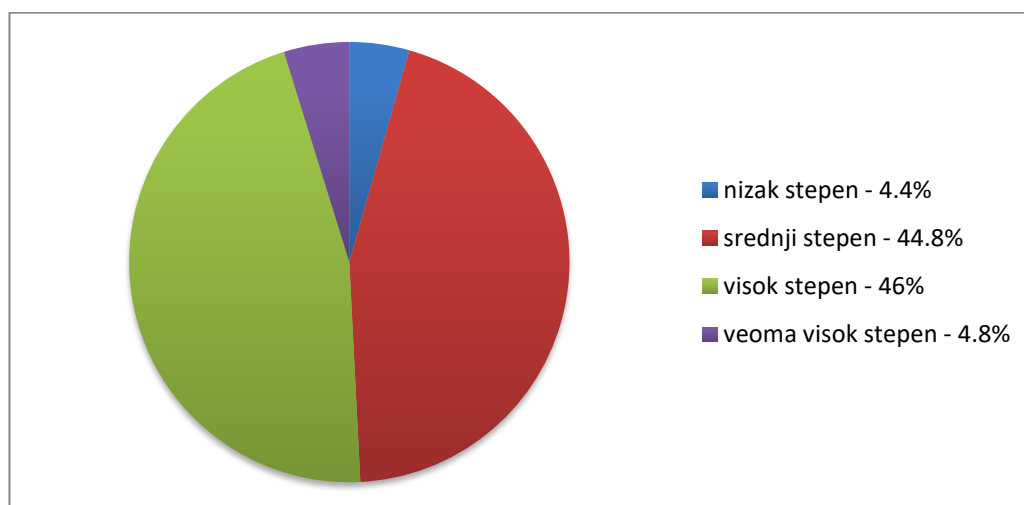
U vreme prve osude, 39,1% ispitanika je bilo starosti između 21 i 30 godina, dok je 34,7% njih prvi put osuđeno nakon svoje tridesete godine. Slede ispitanici koji su prvi put osuđeni kao mlađa punoletna lica (od 18 do navršene 21 godine) sa učešćem od 18,6%, dok je 7,6% ispitanika prvi put osuđeno kao maloletno, na uzrastu od 14 do 18 godina. Tri ispitanika su izuzeta iz analize jer su naveli da su imali 12 godina kada su prvi put osuđeni, što nije u skladu sa pozitivnim propisima jer se radi o licima koja nisu krivičnopravno odgovorna (*Grafikon 9*).

Grafikon 9. Uzrast ispitanika pri prvoj osudi

Kada je reč o stepenu rizika, prema poslednjoj evaluaciji na osnovu upitnika za procenu rizika, više od polovine osuđenih je procenjeno visokim ili veoma visokim stepenom rizika (50,8%). Kategorijom srednjeg stepena rizika je procenjeno 44,8% osuđenih lica, dok je u uzorku svega 4,4% lica sa niskim stepenom rizika (*Grafikon 10*).

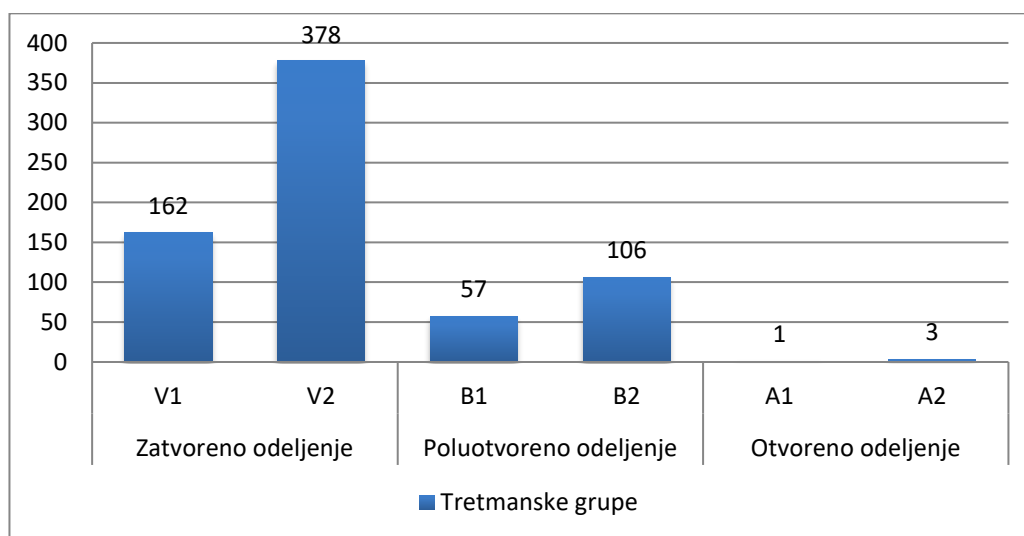
Grafikon 10. Stepen rizika osuđenih lica

Najveći deo osuđenih lica (76,4%) je u momentu sprovođenja istraživanja bio razvrstan u zatvoreno odeljenje zavoda. Nešto manje od jedne četvrtine (23,1%) se nalazilo u poluotvorenom odeljenju zavoda, dok je u otvorenom odeljenju bilo svega četiri ispitanika.

Ukoliko se posmatraju tretmanske grupe, primetno je da je u svakom od postojećih odeljenja najvećem broju lica dodeljena nepovoljnija tretmanska grupa. U okviru zatvorenog odeljenja, u odnosu na 70% osuđenih je određena tretmanska grupa V2, u poluotvorenom odeljenju 65% osoba je bilo u tretmanskoj grupi B2, dok je u otvorenom odeljenju samo jedan ispitanik bio u najpovoljnijoj tretmanskoj grupi A1 (*Grafikon 11*).

Grafikon 11. Pripadnost odeljenju i tretmanskoj grupi

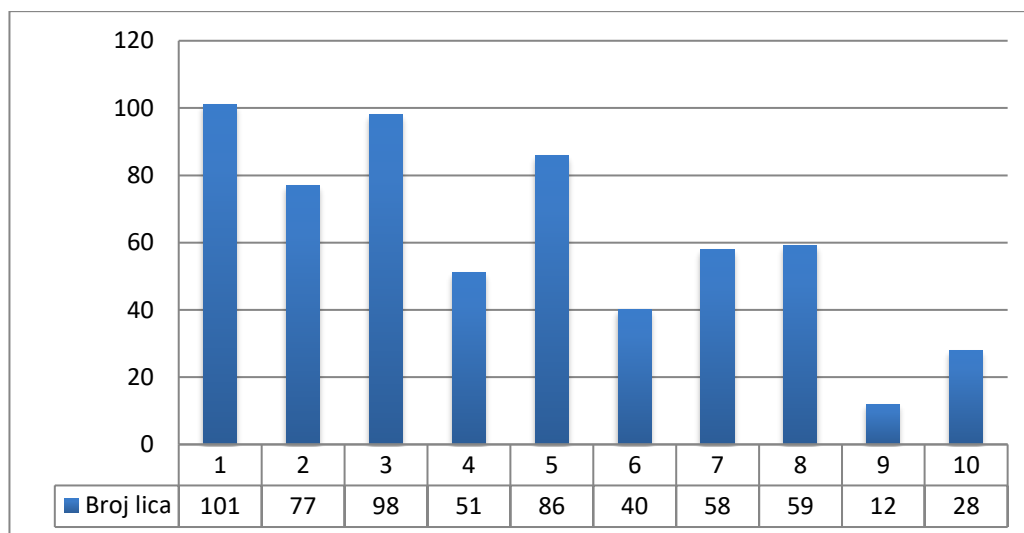

Ukoliko se uporedi procenjeni stepen rizika osuđenih lica, sa jedne strane, sa odeljenjima i tretmanskim grupama kojima ta lica pripadaju, sa druge, može se uočiti nedostatak podudarnosti. Tako, od 31 osuđenog koji su procenjeni niskim stepenom rizika, svega četiri lica su razvrstana u otvoreno odeljenje zavoda, dok se preostali osuđeni nalaze u zatvorenom ili poluotvorenom odeljenju. Slično je i sa licima procenjenim srednjim stepenom rizika, od kojih je više od polovine razvrstano u zatvoreni deo zavoda. Navedeno je posledica toga da se, u skladu sa propisima, razvrstavanje osuđenih vrši na osnovu više kriterijuma, a ne samo na osnovu procenjenog stepena rizika.

Kvalitet zatvorskog života

Rezultati istraživanja (*Grafikon 12*) pokazuju da je ukupna procena kvaliteta zatvorskog života na skali od 1 do 10 relativno niska: 45,3% ispitanika je ocenilo ukupan kvalitet zatvorskog života najnižim ocenama: 1 (16,6%), 2 (12,6%) i 3 (16,1%). Prosečna ocena ukupnog kvaliteta zatvorskog života iznosi 4,41 na skali od 1 do 10. Oko jedne trećine ispitanika (32,4%) ocenilo je kvalitet zatvorskog života pozitivno (skor veći od 5).

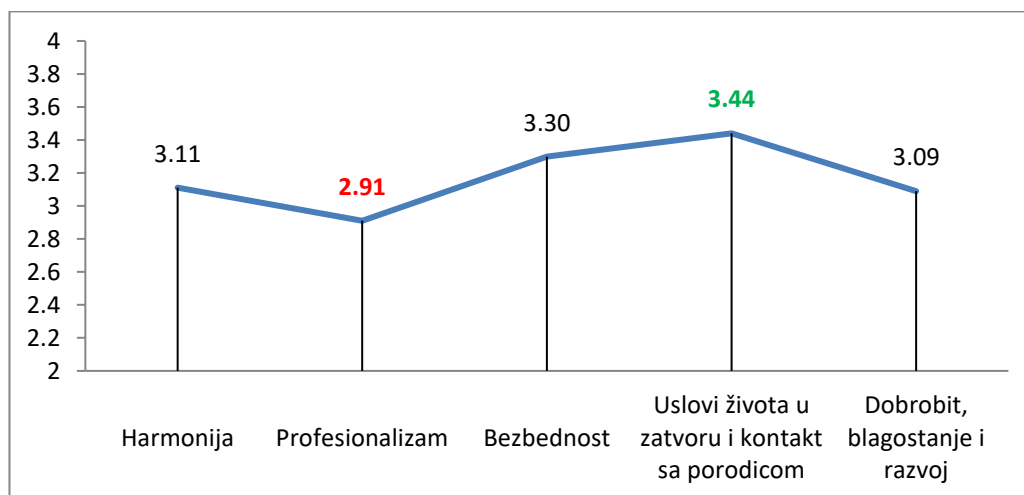
Grafikon 12. Generalna ocena kvaliteta zatvorskog života na nivou svih zavoda (skala 1–10)

Posmatrano prema zavodima, najniža prosečna ocena ukupnog kvaliteta zatvorskog života na skali od 1 do 10 je zabeležena u KPZ za žene u Požarevcu (3,51) i KPZ u Nišu (3,87), potom u KPZ u Sremskoj Mitrovici (4,84) i KPZ u Požarevcu – Zabeli (4,93), dok je najviša prosečna ocena zabeležena u KPZ u Beogradu (5,39).

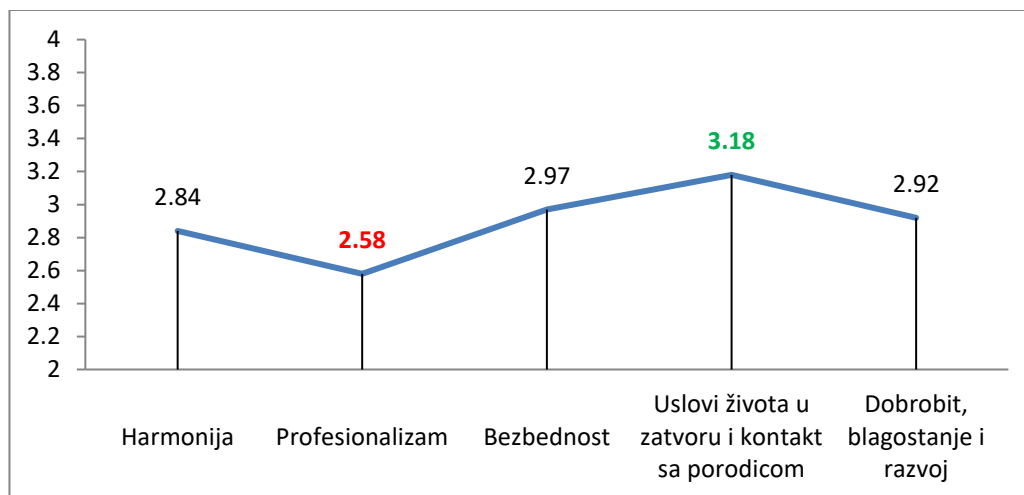
Rezultati pokazuju da je na nivou svih kazneno-popravnih ustanova obuhvaćenih istraživanjem, dimenzija *uslovi života u zatvoru i kontakt sa porodicom* ocenjena najvišom prosečnom ocenom 3,44. Najniže je ocenjen *profesionalizam*, i to ocenom 2,91 što je ujedno i jedina oblast koja se nalazi ispod granične vrednosti prihvatljivosti (*Grafikon 13*).

Grafikon 13. Ocena kvaliteta zatvorskog života, na nivou svih zavoda

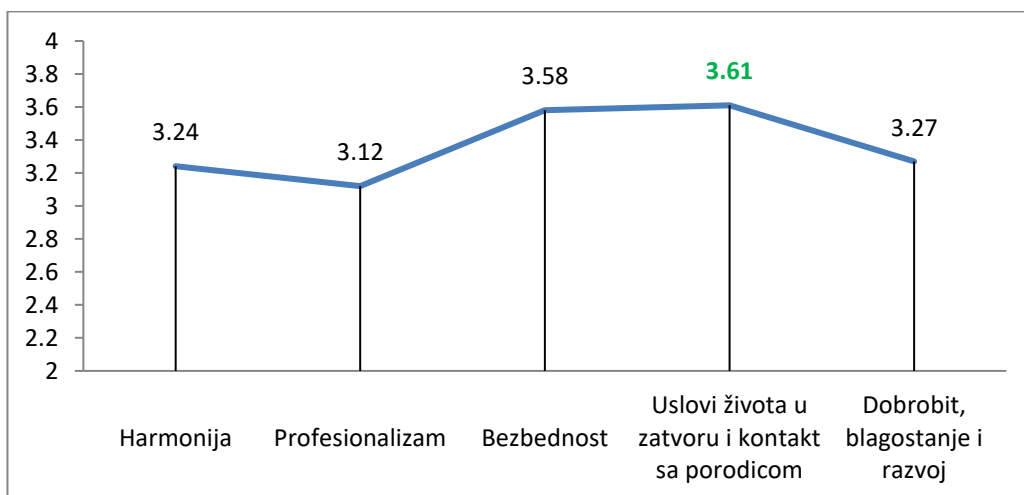
Kada se samostalno posmatra KPZ u Nišu, kao i u slučaju proseka na nivou svih zavoda, osuđena lica su najniže ocenila dimenziju *profesionalizma* (2,58), dok su *uslove života u zatvoru i kontakt sa porodicom* ocenila sa 3,18. Međutim, u oba slučaja, reč je o rezultatima koji su niži od prosečnih vrednosti na nivou svih zavoda. Ono što je karakteristično za ovu ustanovu jeste da se sve dimenzije, izuzev one koja je najbolje ocenjena, nalaze ispod granične vrednosti (*Grafikon 14*).

Grafikon 14. Ocena kvaliteta zatvorskog života u KPZ u Nišu

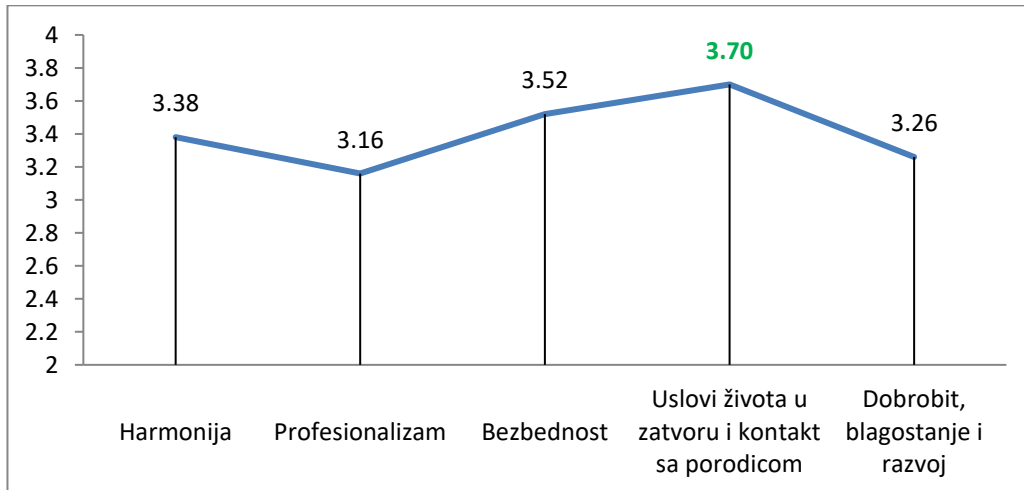
KPZ u Sremskoj Mitrovici predstavlja jednu od ustanova u kojoj je svih pet dimenzija ocenjeno prosečnim vrednostima koje se nalaze iznad granične vrednosti, koja obično označava relativno dobar kvalitet života u zatvoru. U navedenoj ustanovi, postoji približna ujednačenost u pogledu ocene *bezbednosti* (3,58) i *uslova života u zatvoru i kontakta sa porodicom* (3,61). To su ujedno i najbolje ocenjene dimenzije u KPZ Sremska Mitrovica (*Grafikon 15*).

Grafikon 15. Ocena kvaliteta zatvorskog života u KPZ u Sremskoj Mitrovici

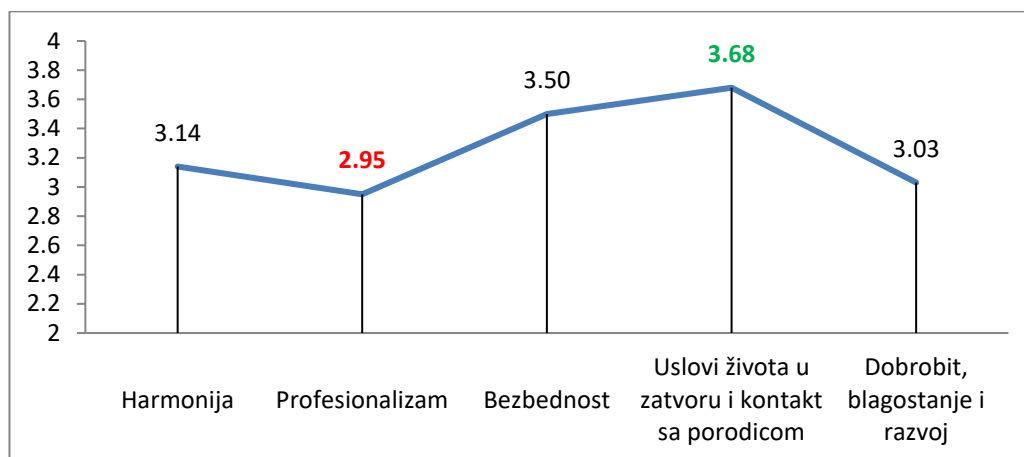
Uslovi života u zatvoru i kontakt sa porodicom je najbolje ocenjena dimenzija u KPZ u Požarevcu – Zabeli (3,70), što je ujedno i najviše ostvarena ocena na nivou svih obuhvaćenih zavoda. Sve ispitivane dimenzije kvaliteta zatvorskog života se nalaze u onim granicama koje se mogu označiti prihvatljivim (*Grafikon 16*).

Grafikon 16. Ocena kvaliteta zatvorskog života u KPZ u Požarevcu – Zabeli

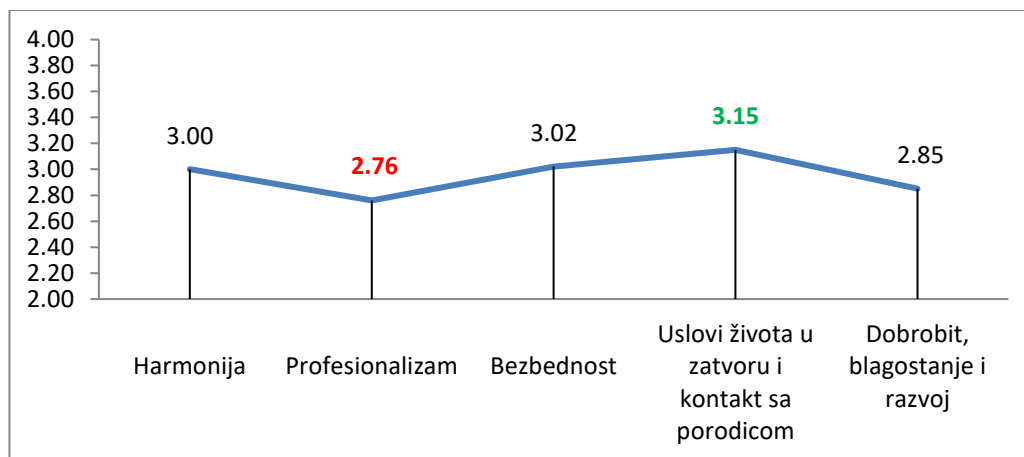
Kada je reč o KPZ u Beogradu, *profesionalizam* je jedina dimenzija koja se nalazi neznatno ispod prihvatljivih vrednosti, odnosno ocenjena je sa 2,95. Taj rezultat ne predstavlja značajnu razliku u odnosu na dimenziju *dobrobiti, blagostanja i razvoja* koja je ocenjena sa 3,03. Kao i kod drugih ustanova, *uslovi života u zatvoru i kontakt sa porodicom* su najbolje ocenjena dimenzija 3,68 (*Grafikon 17*).

Grafikon 17. Ocena kvaliteta zatvorskog života u KPZ u Beogradu

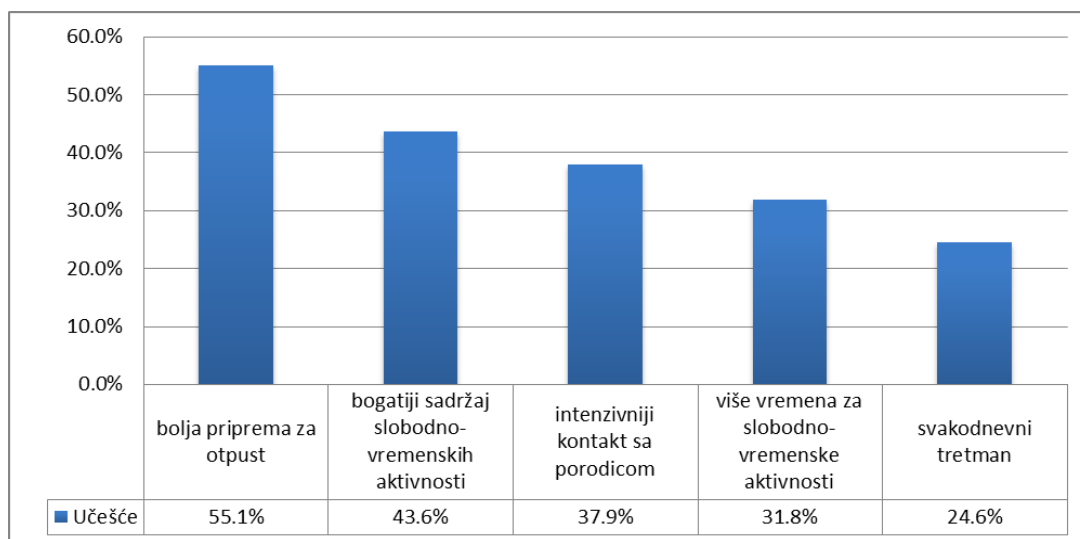
Kvalitet zatvorskog života u KPZ za žene u Požarevcu ocenjen je ispod granične vrednosti u dimenzijama *profesionalizma* (2,76) i *dobrobiti, blagostanja i razvoja* (2,85), dok je dimenzija *uslova života u zatvoru i kontakata sa porodicom*, kao i u svim drugim ustanovama najbolje ocenjena dimenzija (3,15). Međutim, ono što je karakteristično za ovaj zavod je da se preostale dve ispitivane dimenzije *harmonije* i *bezbednosti*, nalaze u graničnim vrednostima (Grafikon 18).

Grafikon 18. Ocena kvaliteta zatvorskog života u KPZ za žene u Požarevcu

Najzad, na pitanje na koji način bi kvalitet života u zatvoru mogao da se poboljša, najveći deo osuđenih lica (55,1%) je naveo bolju pripremu za otpust, odnosno bogatiji sadržaj slobodnovremenskih aktivnosti (43,6%). Intenzivniji kontakt sa porodicom (37,9%) i više vremena za slobodnovremenske aktivnosti (31,8%) su takođe bili među čestim odgovorima (Grafikon 19).

Grafikon 19. Preporuke za unapređenje kvaliteta života u zatvoru

Neki od najvažnijih zaključaka proisteklih iz prikazanih rezultata

Kvalitet zatvorskog života je jedan od temeljnih faktora zatvorske transformacije osuđenih lica i njihove uspešne reintegracije. Međutim, ključna međunarodna dokumenta o zatvaranju ne pominju direktno kvalitet zatvorskog života. Pa ipak, ona postavljaju principe i standarde za postupanje sa zatvorenicima koji su usmereni na poboljšanje zatvorske klime i uspostavljanje praksi koje mogu umanjiti negativne posledice zatvaranja i biti od značaja za kvalitet zatvorskog života. Značaj ovih dokumenata ogleda se u činjenici da oni usmeravaju i podstiču reforme nacionalnih zakonodavnih okvira, politika i institucionalne prakse.

Položaj osuđenih lica u zatvorima u Srbiji regulisan je Zakonom o izvršenju krivičnih sankcija i odgovarajućim podzakonskim aktima. KPZ su organizovani prema stepenu obezbeđenja, muškarci i žene se smeštaju u odvojene zavode, raspoređivanje osuđenih lica unutar zavoda se vrši prema jasno utvrđenim kriterijumima. Uspostavljen je i Nacionalni mehanizam za prevenciju torture, što je od posebnog značaja za praćenje poštovanja ljudskih prava zatvorenika i poboljšanje kvaliteta zatvorskog života. Nacionalni propisi i institucionalni okvir su u velikoj meri usklađeni sa međunarodnim standardima i principima postupanja sa osuđenim licima, ali svakako da ima prostora za njihovo dalje usaglašavanje i poboljšanje.

Ukupni nalazi istraživanja, uprkos evidentnim unapređenjima u oblasti izvršenja kazne zatvora, ukazuju na to da kvalitet zatvorskog života može biti dodatno unapređen samo kroz sveobuhvatan pristup, imajući u vidu da su njegovi pojedinačni aspekti međusobno isprepleteni i ne mogu se posmatrati izolovano. Najbolje ocenjen ukupan kvalitet zatvorskog života je u KPZ u Beogradu, a najlošije u KPZ za žene u Požarevcu.

Rezultati pokazuju relativno pozitivno iskustvo ispitanika kada je u pitanju dimenzija *uslovi života u zatvoru i kontakt sa porodicom*. Ovo je ujedno dimenzija koja je na nivou svih zavoda obuhvaćenih istraživanjem ocenjena najvišom prosečnom ocenom, što se čini posebno važnim u procesu resocijalizacije i pripreme osuđenih za izlazak na slobodu.

Takođe, relativno pozitivno iskustvo, posmatrano na nivou svih zavoda uključenih u istraživanje, beleži se u pogledu dimenzije *bezbednost*. Nešto lošije, ali opet relativno pozitivno iskustvo ispitanika se beleži kada su u pitanju dimenzije *harmonija* i *dobrobit*, *blagostanje* i *razvoj*. Pa ipak, ove dve dimenzije su ocenjene prosečnim ocenama koje su na nivou granične vrednosti prihvatljivosti, što upućuje na zaključak da je potrebno uložiti dodatne napore da se u zavodima obuhvaćenim istraživanjem stvara okruženje koje će, sa jedne strane, doprinositi unapređenju međuljudskih odnosa (između samih osuđenika i između osuđenika i zaposlenih), pružanju pomoći i podrške osuđenima i većem stepenu brige, poštovanja i uvažavanja njihovih potreba, različitosti i slično, a sa druge strane, pomoći osuđenima u procesu ličnog razvoja i pripreme za izlazak na slobodu. To su, uz odgovarajući postpenalni prihvata, ujedno i ključni preduslovi za odustajanje od vršenja krivičnih dela po izlasku iz zavoda, te smanjenje povrata.

Ispitanici pokazuju relativno negativno iskustvo kada je u pitanju dimenzija *profesionalizam*: na nivou celog uzorka profesionalizam je jedina oblast koja se nalazi ispod granične vrednosti prihvatljivost. To je ujedno dimenzija koja je i na nivou svakog od zavoda uključenih u istraživanje ocenjena najnižom prosečnom ocenom, ali sa određenim razlikama: u tri zavoda (KPZ u Nišu, Beogradu i KPZ za žene u Požarevcu) prosečna ocena je ispod granične vrednosti prihvatljivosti, dok je u dva zavoda (KPZ u Sremskoj Mitrovici i Požarevcu – Zabeli) ona nešto iznad granične vrednosti prihvatljivosti što ukazuje da ispitanici u ova dva zavoda imaju nešto pozitivnije iskustvo kada je u pitanju profesionalizam. Ukupno gledano, ova dimenzija zahteva posebnu pažnju i rad na implementaciji praktičnih mera koje će biti usmerene na unapređenje profesionalizma zaposlenih, transparentnosti rada zatvora i uvažavanja osuđenika kao pojedinaca, boljoj organizaciji, doslednosti i pravičnosti u postupanju prema osuđenima. Unapređenje ove dimenzije je ujedno i preduslov unapređenja drugih povezanih dimenzija, pre svega dimenzija harmonije i dobrobiti, blagostanja i razvoja, tako da dimenzija profesionalizam svakako posredno utiče i na uspeh ili neuspeh resocijalizacije i odgovarajuće priprema osuđenih lica za kasniji život na slobodi bez vraćanja kriminalnom ponašanju.

Rezultati istraživanja potvrđuju da svaki zavod ima neke svoje specifičnosti, te da je i svaki zavod potrebno posmatrati posebno, kao ustanovu u kojoj treba preduzeti neke specifične mere koje bi bile usmerene na podizanje kvaliteta zatvorskog života osuđenih lica. Ispitanici u KPZ u Nišu pokazuju relativno negativno iskustvo kada su u pitanju sve dimenzije kvaliteta zatvorskog života osim uslova u zavodu i kontakt sa porodicom koji je nabolje ocenjena dimenzija, pa je potrebno raditi na unapređenju svih dimenzija kvaliteta zatvorskog života osuđenika u ovoj ustanovi. Sa druge strane, ispitanici u KPZ u Sremskoj Mitrovici i KPZ u Požarevcu – Zabeli pokazuju relativno pozitivno iskustvo kada su u pitanju sve dimenzije, jer su sve dimenzije kvaliteta zatvorskog života ocenjene prosečnim ocenama koje su iznad graničnih vrednosti, pa iskustva ove ustanove mogu da posluže i kao primer dobre prakse drugim zavodima. U KPZ u Beogradu ispitanici relativno pozitivno ocenjuju sve dimenzije kvaliteta zatvorskog života, osim profesionalizma, iako su i dimenzije harmonije i dobrobiti, blagostanja i razvoja na nivou granične vrednosti, pa zahtevaju dodatnu pažnju. Najzad, kada je u pitanju KPZ za žene u Požarevcu, potrebno je obratiti posebnu pažnju na sve dimenzije, jer iako nalazi pokazuju da ispitanice imaju relativno pozitivno iskustvo sa dimenzijama

uslovi života u zatvoru i kontakt sa porodicom, harmonija i bezbednost, prosečne ocene su na nivou granične vrednosti. Takođe, u ovom zavodu bi posebnu pažnju trebalo usmeriti na dimenziju dobrobit, blagostanje i razvoj, sa kojom ispitanice imaju relativno negativno iskustvo, a koja je važna u procesu pripreme za život na slobodi i sprečavanje povrata ali i viktimizacije žena koja može da bude faktor ponovne kriminalizacije.

Odgovori osuđenih lica ukazuju na ključne aspekte u poboljšanju kvaliteta zatvorskog života. Najveći broj ispitanika istakao je potrebu za boljom pripremom za otpust, što ukazuje na važnost programa resocijalizacije i podrške kako bi se osuđenici bolje pripremili za život izvan zatvora. Ovo uključuje veći broj obuka i aktivnosti koje im omogućavaju da steknu veštine koje će im pomoći u ponovnom uključivanju u društvo. Takođe, osuđenici su istakli važnost bogatijeg sadržaja slobodnog vremena i intenzivnijeg kontakta sa porodicom. Ovo sugerise na potrebu za raznovrsnim aktivnostima i programima koji će ispitanicima omogućiti da koriste svoje slobodno vreme na produktivan i pozitivan način i govori u prilog značaja podrške. Kroz sve ove napore za unapređenje kvaliteta zatvorskog života, ključna tačka ostaje podrška osuđenima u njihovoj transformaciji i pripremi za život izvan zatvora.

Praksa razmene iskustava je jedna od preporuka proisteklih iz nalaza PrisonLIFE projekta. Tako, zavodi sa pozitivnim ocenama kvaliteta zatvorskog života u određenim domenima mogu služiti kao primeri dobre prakse za druge ustanove. Razmena iskustava i strategija u radu mogla bi doprineti unapređenju kvaliteta zatvorskog života u svim zavodima.

Najzad, neophodno je kontinuirano praćenje i evaluacija kvaliteta zatvorskog života kako bi se identifikovali problemi, preduzele odgovarajuće mere za unapređenje i procenile njihova efektivnost i efikasnost. Primena MQPL upitnika koji je adaptiran za primenu u zatvorskom sistemu Republike Srbije bi mogao odigrati ključnu ulogu u ovom procesu.

PREPORUKE ZA UNAPREĐENJE KVALITETA ZATVORSKOG ŽIVOTA U SRBIJI⁷

Kvalitet života u zatvoru ključan je za uspešno sprovođenje tretmana osuđenika, što predstavlja osnovu za njihovu resocijalizaciju, pripremu za povratak u društvo, reintegraciju i smanjenje recidivizma. Takođe, visok kvalitet zatvorskog života doprinosi efikasnijem radu zaposlenih u stručnim službama kazneno-popravnih zavoda.

Na osnovu diskusije o rezultatima istraživanja kvaliteta zatvorskog života u Srbiji⁸ tokom dva okrugla stola, koji su održani u novembru 2023. godine, i okruglog stola održanog u decembru 2024. godine, sa predstavnicima kazneno-popravnih zavoda, Uprave za izvršenje krivičnih sankcija, nezavisnih tela, ministarstava, akademske zajednice i civilnog sektora, formulisane su preporuke i smernice za unapređenje politika i prakse koje su usmerene na poboljšanje kvaliteta zatvorskog života u Srbiji.

Preporuke koje slede formulisane su okviru projekta *Procena i mogućnosti poboljšanja kvaliteta zatvorskog života osuđenih lica u Republici Srbiji: kriminološko-penološki, psihološki, sociološki, pravni i bezbednosni aspekti – PrisonLIFE projekat*, koji je podržan od strane Fonda za nauku u okviru programa Ideje (broj projekta: 7750249). Preporuke su grupisane u četiri celine: preporuke za unapređenje kvaliteta rada stručnih službi u zavodima; preporuke za unapređenje programa postupanja prema osuđenim licima; preporuke za redovno praćenje kvaliteta zatvorskog života, evaluaciju i istraživanja i preporuke za prevenciju stigmatizacije i diskriminacije osuđenih lica i njihovih porodica.

Pored preporuka predstavljenih u ovom dokumentu, projektne aktivnosti rezultirale su i brojnim drugim nalazima koji osvetljavaju različite aspekte kvaliteta zatvorskog života u Srbiji. Bibliografija radova nastalih u okviru projekta dostupna je na sajtu Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja, kao i na zvaničnoj stranici projekta.

Preporuke za unapređenje kvaliteta rada stručnih službi u zavodima

1. Raditi na široj primeni alternativnih sankcija kako bi se smanjila prenaseljenost zatvora, koja predstavlja jedan od ključnih izazova u sistemu izvršenja krivičnih sankcija. Prenaseljenost dovodi u pitanje poštovanje prava osuđenih lica, otežava sprovođenje tretmana, negativno utiče na socijalnu klimu u zatvoru i percepciju kvaliteta zatvorskog života osuđenih i negativno utiče na efikasnost sprovedene kazne zatvora.
2. Potrebno je povećati broj zaposlenih u ustanovama za izvršenje kazne zatvora, naročito u službama za tretman i obezbeđenje, kao i definisati optimalan broj osuđenih lica po vaspitnoj grupi, kako bi se omogućilo kvalitetno sprovođenje individualnog i grupnog

⁷ Milićević, M., Ilijić, Lj., Pavićević, O., Čopić, S., Stevanović, I., Vujičić, N., Međedović, J., Drndarević, N., Batrićević, A., & Stevanović, A. (2024). *Preporuke za unapređenje kvaliteta zatvorskog života u Srbiji: PrisonLIFE projekat*. Institut za kriminološka i sociološka istraživanja. <https://doi.org/10.47152/PrisonLIFE.Preporuke2024>

⁸ Čopić, S., Stevanović, I., Vujičić, N., & Stevanović, A. (2023). *Ekspertski izveštaj: Kvalitet zatvorskog života u Republici Srbiji*. Institut za kriminološka i sociološka istraživanja. ISBN 978-86-80756-58-5; <https://doi.org/10.47152/PrisonLIFE.D5.4>

tretmanskog rada. Preopterećenost zaposlenih u službi za tretman, naročito u određenim zavodima, negativno se odražava na kvalitet njihovog rada, što potom utiče na smanjenje kvaliteta zatvorskog života. To, između ostalog, negativno utiče na percepciju profesionalizma od strane osuđenih lica. Važno je napomenuti da je u protekloj godini došlo do povećanja broja zaposlenih stručnih radnika u službi za tretman u pojedinim zatvorima, što je pozitivno uticalo na smanjenje njihove preopterećenosti. Ipak, potreba za daljim povećanjem broja zaposlenih u ovoj službi i dalje postoji, jer bi veći broj stručnih radnika smanjio administrativna opterećenja, omogućio rad sa manjim brojem osuđenih lica i tako obezbedio kvalitetniji tretman.

3. Raditi na jačanju pozicije, uloge i vidljivosti stručnih službi u zatvorima, posebno službe za tretman i službe obezbeđenja:
 - a. Osigurati bolju poziciju zaposlenih u službi za tretman, odnosno vaspitača, u ustanovama za izvršenje kazne zatvora, ali i zaposlenih u službi obezbeđenja, kako materijalno, tako i u smislu društvenog vrednovanja.
 - b. Osigurati dobru selekciju i zapošljavanje stručnih, kvalifikovanih kadrova u službama za tretman i obezbeđenje, što je bitno za dalji kontakt i rad sa osuđenim licima. Posebno raditi na zapošljavanju dovoljnog broja stručnih kadrova u službi za tretman, koji su specijalizovani za rad sa osuđenim licima, a to su specijalni pedagozi, psiholozi, sociolozi, andragozi i drugi.
 - c. Raditi na stalnom jačanju uloge službe za tretman u procesu izvršenja kazne zatvora kao ključnog realizatora tretmana i faktora za postizanje i održavanje pozitivne zatvorske klime.
4. Raditi na daljem unapređenju rada Centra za obuku i stručno osposobljavanje Uprave za izvršenje krivičnih sankcija, u okviru kog bi se organizovale obavezne obuke za stručna lica koja tek počinju sa radom, ali i povremene, dodatne obuke za zaposlene iz službe za tretman i službe za obezbeđenje.
5. Raditi na stalnom jačanju kapaciteta zaposlenih u stručnim službama u zatvorima za rad sa osuđenim licima:
 - a. Organizovati kontinuirane obuke za sve zaposlene u zatvorima u cilju unapređenja profesionalizma stručnih službi, ali i obezbeđivanja humanog i pravičnog postupanja prema osuđenim licima.
 - b. Uvesti redovne obuke za pripadnike službe obezbeđenja o upravljanju i međuljudskim odnosima, sa posebnim fokusom na uspostavljanje odnosa poverenja i poštovanja, što bi smanjilo tenzije između osuđenih i unapredilo zatvorsku socijalnu klimu.
 - c. Osigurati dodatnu i kontinuiranu edukaciju stručnog osoblja iz službe za obezbeđenje o preventivnom delovanju, sa posebnim naglaskom na tehnike deeskalacije konflikata, prepoznavanje rizičnih ponašanja i pružanje podrške u kriznim situacijama. Uključiti savremene metode obuke, poput simulacija realnih situacija i radionica, kako bi se povećala njihova efikasnost u svakodnevnom radu i doprinos ukupnoj bezbednosti i rehabilitaciji u ustanovi.

- d. Obezbediti podršku profesionalnoj komunikaciji kako bi se zadržao balans između autoritativnosti i profesionalne bliskosti u komunikaciji, uz poštovanje ličnosti osuđenih lica, njihovih vrednosti i potencijala.
6. Raditi na stalnom jačanju saradnje stručnih službi u zatvorima u cilju stvaranja pozitivne klime koju odlikuju međusobna podrška i timski rad svih službi u zatvoru:
- a. Jačanje timskog rada službe za tretman i službe obezbeđenja kroz zajedničko planiranje i sprovođenje programa za osuđena lica, uz aktivno uključivanje pripadnika obezbeđenja u tretmanske aktivnosti.
 - b. Razvijanje koncepta „dinamičke bezbednosti“ što podrazumeva stvaranje osnova za bolju razmenu informacija i saradnju između službe obezbeđenja, službe za tretman i zdravstvene službe.
 - c. Uvođenje protokola koji omogućavaju usklađeno delovanje svih službi u zatvoru, uz zadržavanje discipline i profesionalizma.
7. Razvijati nove alate/instrumente za praćenje osuđenih lica tokom izdržavanja kazne. Na primer, uvesti strukturirane upitnike za pripadnike službe obezbeđenja radi praćenja osuđenog lica od momenta prijema u zatvor do isteka kazne zatvora. Koristiti jednostavne metodologije za praćenje osuđenih koje će olakšati rad svih službi i omogućiti efikasnije preventivno delovanje.
8. Raditi na stalnom jačanju međusektorske saradnje kao preduslovu za uspešnu resocijalizaciju i postpenalni prihvrat. Međusektorsku saradnju je potrebno urediti obavezujućim protokolima. Unaprediti saradnju zatvorskog sistema sa drugim sistemima, ustanovama, organizacijama i lokalnom zajednicom (sa sudovima, organima lokalne samouprave, Ministarstvom unutrašnjih poslova, centrima za socijalni rad, organizacijama civilnog društva, privrednicima, lokalnom zajednicom i slično) radi obezbeđivanja identifikacionih dokumenata, smeštaja i zapošljavanja osuđenih lica nakon izlaska iz zatvora.
9. Unaprediti sistem postpenalnog prihvata i pomoći:
- a. Ojačati postojeće kapacitete službi koje su u sistemu izvršenja krivičnih sankcija nadležne za postpenalni prihvrat i pomoć.
 - b. Država bi trebalo da podrži rad organizacija civilnog društva, odnosno da prepozna civilno društvo kao partnera u postpenalnom prihvatu, jer je princip podeljene odgovornosti važan faktor za uspešan tretman, postpenalni prihvrat i reintegraciju osuđenih lica.
 - c. Raditi na obezbeđivanju adekvatne podrške bivšim osuđenicima po izlasku iz zatvora. Omogućiti početnu finansijsku pomoć, podršku pri zapošljavanju i stručnom usavršavanju. Iskustva drugih zemalja pokazuju da uvođenje objekata za prelazni smeštaj za osobe kojima su izrečene kratke kazne, tzv. kuće na pola puta, doprinose uspešnjoj socijalnoj reintegraciji.

- d. Uspostaviti telo za praćenje i podršku bivšim osuđenim licima kroz saradnju nadležnih ministarstava, pre svega Ministarstva pravde i Ministarstva za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja.

Preporuke za unapređenje programa postupanja prema osuđenim licima

1. Povećati ponudu stručnih obuka koje su dostupne osuđenim licima. Posebno se ističe potreba za osposobljavanjem i obukom osuđenih lica za upotrebu digitalnih tehnologija. Takođe, potrebno je ulaganje dodatnih napora kako bi se osuđena lica motivisala za uključivanje u procese obrazovanja, stručnog osposobljavanja i obuke. U pogledu radnog angažovanja, istaknuta je potreba za otvaranjem novih radnih mesta, ali i za širenjem spektra poslova koji se nude osuđenima. Stručne obuke, obrazovanje i radno angažovanje važni su segmenti tretmana i pozitivno utiču na ponašanje osuđenih lica u zavodu, ali omogućavaju i lakše uključivanje u socijalne tokove i svet rada po izlasku na slobodu.
2. Raditi na razvijanju i jačanju saradnje između zavoda i privrede kako bi se obezbedile šire mogućnosti za radno angažovanje osuđenih lica. Time bi se povećale mogućnosti za zapošljavanje osuđenih lica nakon izlaska na slobodu, što je jedan od preduslova uspešne socijalne reintegracije.
3. Obogatiti sadržaj slobodno-vremenskih aktivnosti kako bi ga osuđena lica provodila na što produktivniji način, koji može da deluje u pravcu ličnog razvoja i pozitivne transformacije (na primer: više različitih sportskih aktivnosti, umetničkog sadržaja, organizovanje takmičenja, festivala i slično). Smislene i svrsihodne aktivnosti ujedno utiču na poboljšanje moralne i socijalne klime u zatvoru i povećanje efikasnosti tretmanskih programa.
4. Raditi na unapređenju i intenziviranju kontakata osuđenih lica sa porodicom, koja je ključna tačka podrške osuđenim licima u njihovoj transformaciji i pripremi za život izvan zatvora. S tim u vezi, potrebno je, uz pomoć stručnih radnika, raditi na ponovnom uspostavljanju kontakata ukoliko su oni prekinuti dolaskom u zavod. Potom, potrebno je uložiti dodatne napore kako bi se obnovile i uredile prostorije koje se koriste za kontakt osuđenih sa decom, jer strana istraživanja potvrđuju bolje ponašanje i veće blagostanje osuđenih lica koji imaju takve uslove za kontakt sa decom. Uz to, trebalo bi raditi na održavanju redovnih kontakata i preko Skype, Zoom ili drugih aplikacija/platformi, što se pokazalo kao dobra praksa tokom pandemije COVID-19.
5. Raditi na stalnom unapređenju međuljudskih odnosa (između samih osuđenih lica i između osuđenih lica i zaposlenih u svim stručnim službama, posebno zaposlenih iz službe za tretman i službe obezbeđenja i osuđenih), negovanju odnosa poverenja, međusobnog poštovanja i digniteta u kontekstu dobrobiti koja se pojavljuje kao značajna dimenzija kvaliteta života u zatvoru i nakon zatvora. Raditi na pružanju pomoći i podrške osuđenim licima i većem stepenu brige, poštovanja i uvažavanja njihovih potreba, različitosti i slično. S tim u vezi, trebalo bi raditi na razvijanju programa zasnovanih na principima pozitivne kriminologije i viktimologije, restorativne pravde, kao i programa koji su rodno osetljivi.

6. Unaprediti postojeći *Upitnik za procenu rizika, potreba i kapaciteta osuđenika* i uvesti standardizaciju u tumačenju i primeni upitnika kako bi se izbegle subjektivne razlike u proceni rizika među stručnim radnicima u zatvoru:
 - a. Razviti dodatne smernice za korekciju rezultata procene, uzimajući u obzir individualne okolnosti osuđenih lica.
 - b. Prilagoditi upitnik zatvorskim uslovima tako da pruža korisnije informacije za planiranje tretmana i rehabilitacije, fokusirajući se na oblasti koje omogućavaju napredak osuđenih lica.
 - c. Ograničiti uticaj istorije krivičnih dela i socijalno-ekonomskih faktora na mogućnost smanjenja stepena rizika kako bi se prevazišle prepreke za napredak osuđenih lica.
7. Raditi na povećanju transparentnosti programa postupanja i uslova za napredovanje u tretmanu.
 - a. Uvesti jasne kriterijume za napredovanje i razvrstavanje osuđenih lica, omogućavajući im jasne informacije o svim uslovima za prelazak u povoljnije režime izvršenja kazne zatvora.
 - b. Povećati ulogu službe za tretman u donošenju predloga za prelazak osuđenog lica u povoljnija odeljenja/tretmanske grupe, kao i za uslovni otpust.
8. Važno je negovati individualni pristup u radu sa osuđenim licima i omogućiti im intenzivniju i lakšu komunikaciju sa stručnim osobljem, kako bi se obezbedilo napredovanje kroz tretman, povećala šansa za uspešnu resocijalizaciju i adekvatnu pripremu za otpust, kao i olakšao njihov povratak u društvo, uz smanjenje rizika od recidivizma.
9. Predlaže se povećanje prisutnosti zaposlenih iz službe za tretman na mestima gde osuđena lica rade i borave pozitivno utiče na njihovu motivaciju i angažovanost u tretmanskim aktivnostima, čime se doprinosi njihovoj boljoj rehabilitaciji i resocijalizaciji.
10. Raditi na daljem uvođenju i implementaciji specijalizovanih programa postupanja za pojedine, posebno ranjive, kategorije osuđenih lica, kao što su zavisnici od psihoaktivnih supstanci ili osuđena lica za problemima u oblasti mentalnog zdravlja, što zahteva multidisciplinarni pristup, a zbog sve većeg broja osuđenih lica koja su zavisnici i koji imaju prethodno utvrđene probleme iz oblasti mentalnog zdravlja.
11. Raditi na daljem razvijanju rodno osetljivog pristupa u radu sa osuđenicama. To, sa jedne strane, podrazumeva prilagođavanje programa tretmana i postpenalnog prihvata osuđenica, uzimajući u obzir njihove specifične potrebe (psihološke, zdravstvene, materijalne, obrazovne, socijalne i slično) koje su povezane sa putevima koji žene vode u kriminalitet i položajem u društvu. Sa druge strane, rodno osetljiv pristup podrazumeva i pružanje adekvatne psihološke podrške osuđenicama, posebno osuđenicama sa prethodnim iskustvom nasilne viktimizacije, što može da se postigne kroz angažovanje dovoljnog broja psihologa kao spoljnih saradnika. To može da olakša otvorenost osuđenica i omogući intenzivniji korektivni rad.

12. Raditi na sistemskom rešavanju pitanja izvršenja kazne doživotnog zatvora, dugotrajnih kazni zatvora i izvršenje kazne višestrukih povratnika, i to kroz uvođenje novih oblika tretmana osuđenih lica. Preporučujemo da resorno ministarstvo, preko Uprave za izvršenje krivičnih sankcija, razvije dugoročnu politiku izdržavanja dugotrajnih kazni zatvora i postupanja sa višestrukim povratnicima, što je posebno važno u kontekstu resocijalizacije i pripreme osuđenih lica za izlazak na slobodu. S tim u vezi, mišljenja smo da je potrebno da se osuđenim licima omogući lakše kretanje kroz zatvorski sistem, od zatvorenih ka otvorenim odeljenjima, kako se ne bi dešavalo da zavod napuštaju iz zatvorenog ili eventualno poluotvorenog odeljenja jer to otežava prilagođavanje uslovima života na slobodi. Preduslov za to je rešavanje pitanja prenaseljenosti ustanova za izvršenje krivičnih sankcija.
13. Nastaviti rad na unapređenju tretmana osuđenih lica u posebnom odeljenju za izdržavanje kazne zatvora za krivična dela organizovanog kriminala. Postupanje prema ovim osuđenim licima ne sme da se svodi samo na njihovu izolaciju, nadziranje i kontrolu, te u tom smislu preporučujemo razvoj i primenu specijalizovanih programa tretmana i prema ovoj kategoriji osuđenih lica.
14. Osigurati širu primenu instituta uslovnog otpusta kao ključnog faktora motivacije osuđenih lica za napredovanje kroz tretman.
15. Raditi na razvijanju strategije postupanja i izdvajanja osuđenih lica sa mentalnim smetnjama iz zatvora i smeštanje u ustanove u kojima bi se fokus stavio na njihovo lečenje, a ne na kažnjavanje. Na taj način, ova specifična kategorija izvršilaca krivičnih dela bila bi smeštena u adekvatne ustanove, u kojima bi se primenjivao psihijatrijski i psihosocijalni (tretman). Izdvajanjem navedene kategorije u adekvatne ustanove bi se, sa druge strane, rasteretili zatvorski kapaciteti i olakšao rad svih stručnih službi u zatvorima.

Preporuke za redovno praćenje kvaliteta zatvorskog života, evaluaciju i istraživanja

1. Obezbediti kontinuirano praćenje i evaluaciju kvaliteta zatvorskog života u svim zatvorima u Srbiji kako bi se identifikovali problemi, preduzele odgovarajuće mere za unapređenje i procenila njihova efektivnost i efikasnost. Primena upitnika za merenje kvaliteta zatvorskog života (*Merenje kvaliteta zatvorskog života – MQPL upitnik na srpskom jeziku*), koji je u okviru PrisonLIFE projekta adaptiran za primenu u zatvorskom sistemu Republike Srbije⁹, mogao bi da ima ključnu ulogu u ovom procesu.
2. Obezbediti redovno merenje kvaliteta zatvorskog života kako sa osuđenim licima, tako i sa zaposlenima, posebno sa zaposlenima u službama za tretman i obezbeđenje, kako bi se stekao potpuniji uvid u kvalitet zatvorskog života.

⁹ Milićević, M., Ilijić, Lj., & Vujičić, N. (2024). Cross-Cultural Adaptation and Content Validity of the Measuring the Quality of Prison Life Survey in Serbia. *Sage Open*, 14(4). <https://doi.org/10.1177/21582440241301422>; Mededović, J., Drndarević, N., & Milićević, M. (2024). Integrating standard and network psychometrics to assess the quality of prison life in Serbia. *Journal of Criminology*, 57(2), 240-256. <https://doi.org/10.1177/2633807623120876>

3. Postojeću verziju MQPL upitnika na srpskom jeziku prilagoditi za populaciju maloletnika kako bi se stekao uvid i u kvalitet života u Vaspitno-popravnom domu i Kazneno-popravnom zavodu za maloletnike.
4. Uspostaviti na nivou Uprave za izvršenje krivičnih sankcija praksu redovne razmene iskustava u pogledu strategija u rada u ustanovama za izvršenje kazne zatvora kako bi se doprinelo stalnom unapređenju kvaliteta zatvorskog života u svim zavodima.
5. Sprovoditi istraživanja u vezi sa položajem i zaštitom dece čiji su roditelji (jedan ili oba) u zatvoru, koja su marginalizovana, često stigmatizovana i diskriminisana.
6. Sprovesti istraživanje usaglašenosti zatvorskog života sa pozitivnim propisima i poštovanjem prava u sistemu izvršenja krivičnih sankcija. Tako se pružaju empirijski dokazi za postojanje potrebe za sprovođenjem reforme u sistemu izvršenja kazne zatvora.

Preporuke za prevenciju stigmatizacije i diskriminacije osuđenih lica i njihovih porodica

1. Raditi na razvijanju programa i kampanja za umanjivanje stereotipa i predrasuda stručne i opšte javnosti o osuđenim licima, kroz saradnju sa medijima, organizacijama civilnog društva i edukativnim institucijama. Organizovati radionice, javne tribine i medijske kampanje koje bi promovisale pozitivne primere rehabilitacije i reintegracije osuđenih lica, čime bi se podigla svest o važnosti njihove društvene reintegracije kao ključnog preduslova za smanjenje povrata.
2. Raditi na razvijanju sistema psiho-socijalne podrške za članove porodica osuđenih lica, uključujući besplatna savetovališta, grupe podrške i programe edukacije. Poseban fokus staviti na decu osuđenika kako bi im se pružila emocionalna podrška i smanjio negativan uticaj stigmatizacije, te omogućila njihova stabilna socijalna i obrazovna integracija.
3. Intenzivirati napore za informisanje i podizanje svesti lokalne zajednice o bivšim osuđenima kroz kontinuirane kampanje, javne događaje i saradnju sa poslodavcima. Promovisati pozitivne primere uspešne reintegracije i zapošljavanja bivših osuđenika, uz uvođenje programa mentorstva i obuka za poslodavce, kako bi se smanjila diskriminacija i povećale šanse za njihovo zapošljavanje i uspešan povratak u društvo.
4. Uvesti stimulacije za poslodavce koji zapošljavaju bivše osuđenike, poput poreskih olakšica, subvencija ili drugih vidova podrške, kako bi se podstaklo njihovo zapošljavanje. Paralelno s tim, raditi na razbijanju predrasuda prema bivšim osuđenima kroz medijske kampanje, edukativne programe i saradnju sa organizacijama civilnog društva. Promovisati pozitivne primere reintegracije bivših osuđenika u društvo, uključujući priče o njihovom uspešnom zaposlenju i doprinosu zajednici, kako bi se smanjila stigma i povećala svest o važnosti njihove socijalne reintegracije.

O PrisonLIFE PROJEKTU

PrisonLIFE je trogodišnji naučno-istraživački projekat osmišljen da nam pomogne u prepoznavanju i razumevanju najuticajnijih faktora, specifičnih pojava i aspekata kvaliteta života u zatvorima u Srbiji, kao i u pronalaženju mogućnosti za njegovo merenje, praćenje i unapređenje. Nosilac PrisonLIFE projekta je Institut za kriminološka i sociološka istraživanja. Projektom rukovodi dr Milena Milićević sa Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja. Projektni tim čine dr Ljepsava Ilijić, dr Olivera Pavićević, dr Janko Međedović, dr Ivana Stevanović, dr Ana Batrićević, MA Nikola Drndarević i MA Aleksandar Stevanović sa Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja, kao i prof. dr Sanja Čopić sa Fakulteta za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu. U jednom delu trajanja projekta, članovi tima su bili i dr Tijana Karić Zorić, dr Ivana Stepanović i doc. dr Nikola Vujičić.

Autorski tim PrisonLIFE preporuka čine Milena Milićević, Ljepsava Ilijić, Olivera Pavićević, Sanja Čopić, Ivana Stevanović, Nikola Vujičić, Janko Međedović, Nikola Drndarević, Ana Batrićević i Aleksandar Stevanović. U pripremi preporuka učestvovala su Svetlana Pavlović, Teodora Gojković i Maša Marković.

REFERENCE

1. Ignjatović, Đ. (2018). Pravo izvršenja krivičnih sankcija. VI izmenjeno i dopunjeno izdanje. Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
2. United Nations Office on Drugs and Crime (UNODC) (2015). The United Nations Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners (the Nelson Mandela Rules). United Nations.
3. United Nations Office on Drugs and Crime (UNODC). (2014). Handbook on women and imprisonment: With reference to the United Nations Rules for the Treatment of Women Prisoners and Non-custodial Measures for Women Offenders (The Bangkok Rules). 2nd edition. United Nations Office on Drugs and Crime.
4. Aebi, M.F., Cocco, E., Molnar, L., & Tiago, M.M. (2022). Prisons and Prisoners in Europe 2021: Key Findings of the SPACE I report. Council of Europe annual penal statistics (SPACE). Council of Europe and University of Lausanne.
5. Kovačević, M. (2012). Položaj žena u sistemu izvršenja krivičnih sankcija prema Bangkočkim pravilima. *Temida*, 15(4), 73–88.
6. Konstantinović-Vilić, S., & Kostić, M. (2006). Penologija. Sven
7. Nikolić-Ristanović, V. (2000). *Od žrtve do zatvorenice: nasilje u porodici i kriminalitet žena*. Viktimološko društvo Srbije, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja i Prometej
8. Nuytiens, A., & Christiaens, J. (2012). Female offenders' pathways to prison in Belgium. *Temida*, 15(4), 7-22.
9. Saxena, P., Messina, N.P., Grella, C.E. (2014). Who benefits from gender-responsive treatment? Accounting for abuse history on longitudinal outcomes for women in prison. *Criminal justice and behavior*, 41(4), 417-32.
10. Špadijer, Džinić, J., Pavićević, O., & Simeunović-Patić, B. (2009). Women in prison: Deprivations of prison life. *Sociologija*, 51(3), 225-46.
11. Savić, M., & Knežić, B. (2019). Podrška osuđenima: pogled iznutra. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 38(3), 7-24.
12. Zakon o izvršenju krivičnih sankcija, „Sl. glasnik RS“, br. 55/14 i 35/19.
13. Pravilnik o tretmanu, programu postupanja, razvrstavanju i naknadnom razvrstavanju osuđenih lica, „Sl. glasnik RS“, br. 66/15.
14. Zakon o ratifikaciji Opcionog protokola uz Konvenciju protiv torture i drugih surovih, neljudskih ili ponižavajućih kazni ili postupaka, „Službeni list SCG – Međunarodni ugovori“, br. 16/05 i 2/06 i „Službeni glasnik RS – Međunarodni ugovori“, br. 7/11.
15. Liebling, A., Hulley, S., & Crewe, B. (2012). Conceptualising and Measuring the Quality of Prison Life. In: Gadd, D., Karstedt, S, Messner, S.F. (eds). *The SAGE Handbook of Criminological Research Methods*. London, UK: SAGE Publications Ltd; pp. 358–372.
16. Milićević, M., Ilijić, Lj., & Vujičić, N. (2024). Cross-Cultural Adaptation and Content Validity of the Measuring the Quality of Prison Life Survey in Serbia. *Sage Open*, 14(4). <https://doi.org/10.1177/21582440241301422>
17. Međedović, J., Drndarević, N., & Milićević, M. (2024). Integrating standard and network psychometrics to assess the quality of prison life in Serbia. *Journal of Criminology*, 57(2), 240–256. <https://doi.org/10.1177/26338076231208769>
18. Krivični zakonik, „Službeni glasnik RS“, br. 85/2005, 88/2005 – ispr., 107/2005 – ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016 i 35/2019.
19. Zakon o javnom redu i miru, „Sl. glasnik RS“, br. 6/16 i 24/18.
20. Čopić, S., Stevanović, I., & Vujičić, N. (2023). Kvalitet života u zatvorima u Srbiji: norma, praksa i mere unapređenja. Institut za kriminološka i sociološka istraživanja. ISBN 978-86-80756-63-9. <https://doi.org/10.47152/PrisonLIFE.D4.9>
21. Milićević, M., Ilijić, Lj., Pavićević, O., Čopić, S., Stevanović, I., Vujičić, N., Međedović, J., Drndarević, N., Batrićević, A., & Stevanović, A. (2024). Preporuke za unapređenje kvaliteta zatvorskog života u Srbiji: PrisonLIFE projekat. Institut za kriminološka i sociološka istraživanja. <https://doi.org/10.47152/PrisonLIFE.Preporuke202>